

საქართველოს სსრ ილია ჭავჭავაძის სახელობის
წიგნის მოყვარულთა საზოგადოება

ლევან
მინაბდე

ნეურთი
განკად
ლაუთმების...

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“
თბილისი — 1989

წიგნში მოთხრობილია ძველ ქართველ მოღვაწეთა საგან-
მანათლებლო საქმიანობაზე, ნაჩვენებია, თუ რა წვლილი
შეიტანეს მათ ხელნაწერი მემკვიდრეობის დაცვა-შენარჩუ-
ნებასა და ეროვნული ლიტერატურის განვითარებაში, მი-
მოხილულია შემორჩენილი ცნობები ძველ ქართველ წიგნთ-
საცავებზე.

წიგნი განკუთვნილია ქართული კულტურით დაინტერე-
სებულ მკითხველთათვის.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

ქართული ლიტერატურა ერთ-ერთი უძველესი ლიტერატურაა; თავისი იდეური სიღრმითა და მრავალფეროვნებით მას საპატიო ადგილი უჭირავს მსოფლიო კულტურის საგანძურში.

დიდი ისტორიული და მხატვრული ღირებულება აქვს ძველ ქართულ ლიტერატურას (V-XVIII სს.). იგი კარგად გვაცნობს ჩვენი ხალხის ცხოვრების გზას, მის პოლიტიკურსა და ეკონომიკურ მდგომარეობას, სოციალურ წყობას, ეთნოგრაფიულ ყოფას, სახელმწიფოებრივ მშენებლობას; მას კარგად შემოუნახავს მრავალსაუკუნოვანი ქართული ენა, ერთობ დიდია მისი მხატვრული ღირსება.

ძველი ქართული სულიერი კულტურის ამსახველი ძეგლები გვიან ხანამდე ხელნაწერების სახით მრავლდებოდა და ვრცელდებოდა. მხოლოდ XVIII საუკუნის დამდეგს შეიქმნა ხელსაყრელი პირობები თბილისში ქართული სტამბის დაარსებისათვის. ეს საქმე ითავა მწერალმა და მეცნიერმა ვახტანგ მეექვსემ (1675-1737). მან დააარსა სტამბა (1709 წ.) და გააჩალა ფართო მასშტაბის საგამომცემლო საქმიანობა. ამ სტამბის, აგრეთვე რამდენადმე მოგვიანებით აღმოცენებული სხვა ქართული სტამბების, სახელმწიფოებრივ-საზოგადოებრივი და კულტურულ-საგანმანათლებლო მნიშვნელობა განუზომელია, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ ნაბეჭდმა წიგნმა კარგა ხანს ვერ შეცვალა ხელნაწერი. მართალია, თბილისის სტამბა მალე იქცა საერთო-ქართულ დაწესებულებად, მისი პროდუქცია მთელ საქართველოში ვრცელდებოდა, მაგრამ იგი, რასაკვირველია, ვერ აკმაყოფილებდა მკითხველთა მოთხოვნილებას, რის გამოც ხელნაწერთა გამრავლება კვლავ ინტენსიურად გრძელდებოდა.

ასე რომ, ადრეული ხანიდან — V-VI საუკუნეებიდან — ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის მიწურულამდე ხელნაწერთა გამრავლება ქართულ თხზულებათა გავრცელების უმთავრესი საშუალება იყო, ძირითადად სწორედ ხელნაწერებმა შემოგვინახეს წინაპრების მიერ ნაანდერძევი კულტურულ-ლიტერატურული მემ-

კვიდრება — ქართველთა ეროვნული სიამაყე. მით უფრო დასა-
ნანია, რომ ხელნაწერების დიდი ნაწილი დაიღუპა და განადგურ-
და, ნაწილი კი უცხოელთა მფლობელობაშია.

ძველ საქართველოში ხელნაწერს მეტწილად წიგნი ეწოდებო-
და, ხელნაწერთა საცავს, ბიბლიოთეკას — „წიგნის საცავი“ (წყა-
როებში იხსენიება „წიგნის საცავი მცხეთის ეკლესიისა“, „წიგნის
საცავი სვიმეოსწმინდისა“, „დიდი წიგნის საცავი“ ათონის ქარ-
თველთა სავანისა და სხვ.), წიგნების დასაწყობ ადგილს, თარო-
ებს — „საწიგნე“ (სინის ქართულ ხელნაწერთა კატალოგი). წიგ-
ნები იყოფოდა ორ ჯგუფად: „საშინაონი“, ე. ი. შინ საკითხავნი
(გვხვდება „მატიანენი საშინაონი“) და „სათანაონი“, ე. ი. თან სა-
ტარებელნი, თან წასაღებნი (ცნობილია „სათანაო ოთხთავი“, „სა-
თანაო მრავალთავი“ და სხვ.). იყო აგრეთვე „საუბე“ — „ღიახ
მცირე ტანის“ — წიგნებიც.

„მწერლობას, წერა-კითხვას და მწერლობითს განათლებას
მწიგნობრობა ეწოდებოდა“ (ი. ჯავახიშვილი). გრიგოლ ხანძთელმა
შეისწავლა „მწიგნობრობაი მრავალთა ენათაი“, ე. ი. წერა-კითხვა
სხვადასხვა ენაზე. მწიგნობრობა ზოგჯერ დამწერლობას, ანბანს
ნიშნავდა (მოვიგონოთ ლეონტი მროველის ცნობა: „ფარნავაზ მე-
ფემ „შექმნა მწიგნობრობა ქართული“).

ხელნაწერზე რამდენიმე მწიგნობარი მუშაობდა — საჭირო იყო
ეტრატის დამზადება („შექმნაი ეტრატისაი“), „კაიხელად“ გადაწე-
რა („გადანუსხვა“, „დანუსხვა“), გადაწერილი ტექსტის დედანთან
შეჯერება („შეწამება“) და შესწორება („განმართვა“), აკინძვა
(„შემოსევა“) და ყდაში ჩასმა („დაკაზმვა“), ხშირ შემთხვევაში და-
სურათებაც („საკადრისად დახატვა“).

ხელნაწერის მომზადება, ან, როგორც ჩვენი ძველები იტყოდ-
ნენ, „წიგნისა შემზადებაი“, ითხოვდა ხანგრძლივ შრომას, რომელ-
შიც წიგნის ოსტატთა მთელი ჯგუფი მონაწილეობდა: გადამწერი
(„მწერალი“, „დამწერელი“, „მნუსხველი“, „მწიგნობარი“), მკინ-
ძავი („მმოსველი“, „შემმოსველი“), ყდაში ჩამსმელი („მკაზმელი“,
„მკაზმავი“), მხატვარი („კამართა მწერალი“, „მხატვარი“). თუ კა-
ლიგრაფი რამდენიმე ხელობას ფლობდა, ბუნებრივია, „წიგნის
შემზადებაში“ მონაწილეთა რიცხვი მცირდებოდა.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ხელნაწერის დამზადების ინიციატორი,
დამკვეთი. რომელსაც ეკუთვნოდა „წიგნის შემზადების“ იდეა. მას
ჩვეულებრივ „მომგებელი“ ეწოდებოდა.

თანამედროვე ქართულ სალიტერატურო ენაში სიტყვა მწიგნობარმა ფართო მნიშვნელობა შეიძინა. „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ ცნობით, ისაა „წიგნების მცოდნე, წიგნის მოყვარული, წიგნებით გატაცებული, წიგნზე მომუშავე; დიდად ნაკითხი“. ამ სიტყვას ჩვენც ასე ფართო მნიშვნელობით ვხმარობთ.

ძველ ქართველ საზოგადოებრიობაში გამოიყოფოდა მწიგნობართა შემდეგი ჯგუფები: მწერლები, რომლებიც თხზავდნენ ან თარგმნიდნენ; გადამწერნი, რომლებიც ამზადებდნენ ხელნაწერებს; მკითხველები, რომლებიც ეწაფებოდნენ წიგნებს. წიგნის სიყვარული. წიგნებისადმი პატივისცემა მკვეთრად შეიმჩნეოდა სამივე ჯგუფის საქმიანობაში.

წიგნის კულტურა ერთობ მაღალ დონეზე იდგა; მთელ საქართველოში გავრცელებული იყო ძველთაგან მომდინარე დიდებული ტრადიცია, რომლითაც წიგნის კითხვა, ცოდნის შეძენა, ხელნაწერთა დაცვა, ნუსხების გამრავლება, წიგნთსაცავების დაარსება უალბრესად კეთილშობილურ მოვლენებად აღიქმებოდა და კულტურულ-ინტელექტუალურ წრეებში მაღალ შეფასებას იმსახურებდა.

ერთ ქართველ მოღვაწეზე საუბრისას ძველი წყარო გვამცნობს, რომ იგი „ტრფიალი წიგნთაი“ ყოფილა. კონკრეტულ პიროვნებაზე ნათქვამი თავისუფლად შეიძლება განვაზოგადოთ და სხვა ქართველებზეც გავავრცელოთ, რადგან მათ შორის წიგნის მოყვარული — „ტრფიალი წიგნთაი“ — ძალზე ბევრი იყო.

„წიგნის ტრფიალთა“ სიმრავლე და წიგნთსაცავების ფართო ქსელი მოწმობს, რომ წიგნს საქართველოში დიდი პატივი მიეგებოდა.

წიგნის სიდიადის შეგრძნებამ ათქმევინა XI საუკუნის ქართველ მოღვაწეს დავით ჩიბისძეს შემდეგი სიტყვები: „ფრიადი კეთილი, კაცთმოყუარისაგან კაცთადა მონიჭებული პირველი მისი სიმდიდრე წიგნთა მოძღურებაი არს: მზე და მთოვარე ხორცთა ჩუენთა სახმარად დაჰბადნა, ხოლო წიგნნი სულთა ჩუენთა განმანათლებლად მოგუჰმადლნა“.

ძველ საქართველოში წიგნებს რომ პატივს სცემდნენ და ჯერონად აფასებდნენ, ეს არა მარტო იქიდან ჩანს, ყველა მკითხველბად მნიშვნელოვან ეკლესია-მონასტერსა და განათლებულ ოჯახს საკუთარი ბიბლიოთეკა რომ ჰქონდა, არამედ იქიდანაც, რომ ერთგვარ აუცილებლობად იყო მიჩნეული გასათხოვარი ქალისთვის მზითვეში ხელნაწერი თუ ნაბეჭდი წიგნების გატანება. სათანადო

ცნობებს უხვად გვხვდებით XVII-XVIII საუკუნეების საბუთებში. მაგალითად, ქსნის ერისთავის ასულის ანას მზითვის წიგნი (1692-1703 წწ.) გვამცნობს, რომ ანას მზითევში წაუღია რამდენიმე ხელნაწერი (დავითნი, ჟამნი და სხვ.). თუ ამ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მხოლოდ საეკლესიო წიგნებთან, სხვა ანალოგიურ საბუთებში გვხვდება მზითევში საერო თხზულებების გატანების ფაქტებიც. როსტომ მეფის (1633-1658) მეუღლეს მარიამ დედოფალს (დადიანს) მზითევში ჰქონდა (1634 წ.) „ვეფხისტყაოსანი“, „როსტომიანი“ და სხვა წიგნები: ქსნის ერისთავის ასულ ელენეს, რომელიც ქაიხოსრო ავალიშვილს მიათხოვეს 1713 წელს, წაუღია როგორც საეკლესიო („საღმთო წიგნებისაგან: სახარება, დავითნი ხელით ნაწერი, ჟამნი ერთი ხელით ნაწერი, პატარა ჟამნი, სტამბისა ჟამნი ერთი, ყოვლად წმინდის სავედრებელი ერთი, წმინდის მარინას ცხოვრება ერთი, სარწმუნოება ერთი“), ისე საერო წიგნებიც („გარეშეს წიგნებისაგან: ვეფხისტყაოსანი, ზილიხანიანი ერთი, ირდუხტიანი ერთი“); სულ 11 ხელნაწერი თუ ნაბეჭდი წიგნი.

კიდევ უფრო საინტერესოა მზითვის წიგნი ანუკა ბატონიშვილისა, რომელიც 1712 წელს მიათხოვეს ვახუშტი აბაშიძეს. ანუკას კიდევ უფრო მეტი ხელნაწერი წაუღია მზითევში; მის მზითვის წიგნში იკითხება: „სახარება ერთი, სახარება სტამბისა ერთი; სამოციქულო სტამბისა ერთი, ჟამნი სტამბისა ერთი, დავითნი სტამბისა ერთი, ხელით დაწერილი პატარა დავითნი ერთი, სტამბის მხედრული დავითნი ერთი, სარწმუნოების სტამბის წიგნი ერთი... საეროს წიგნებისაგან: ვეფხისტყაოსანი ერთი, ლეილმეჩენიანი ერთი, უსუფზილიხანიანი ერთი, საამიანი ერთი“.

აქვე უნდა დავიმოწმოთ მზითვის წიგნი ელისაბედ ბატონიშვილისა (ეს უნდა იყოს ერეკლე მეორის და, რომელიც 1765-1766 წწ. მისთხოვდა კაცია დადიანს). ელისაბედს მრავლად წაუღია საეკლესიო წიგნები (სახარება, სამოციქულო, ჟამნი, „ნინოს ცხოვრება“ და ა. შ.), „წიგნი გარეშე საფილოსოფოსნი“ (გრამატიკა, რიტორიკა, დიალექტიკა და სხვ.), „ზღაპრის წიგნები შესაქცევი“ („ჩარდავრიშანი“, „ყარამანიანი“, „ვისრამიანი“, „სიბრძნე სიცრუისა“, „დიდნის ქალაქის ამბავი“), „გარეშე წიგნებისაგან: „ქართლის ცხოვრება“, ლექსიკონი, „ვეფხისტყაოსანი“, „ლეილმეჩენიანი“, „იოსებზილიხანიანი“, „ვარდულბულიანი“, „სარკე თქმულთა“ და სხვ.

საბუთებიდან ჩანს, რომ ქართველ ქალებს მზითვში წაუღიათ

სხვა წიგნებიც: „ამირანდარეჯანი“, „ბარამგულანდამიანი“ და ა. შ.

ამრიგად, ძველი ქართული განათლებული ოჯახი თავის ქალიშვილს მსითევში ატანდა როგორც საეკლესიო შინაარსის ხელნაწერებსა თუ ნაბეჭდ წიგნებს, ისე საერო თხზულებებსაც (ყურადღებას იქცევს მსითევში „ქართლის ცხოვრების“, ლექსიკონისა და ფილოსოფიური ძეგლების შემცველი ხელნაწერების გატანება). ეს ნათლად ავლენს ძველ ქართველთა კულტურის მაღალ დონეს და ცხადყოფს მათ პატივისცემას წიგნებისადმი.

ძველი წიგნების სიყვარულით აიხსნება ის გარემოებაც, რომ XVIII-XIX საუკუნეებში გაჩაღდა ბეჭდური გამოცემების გადაწერა. ჩანს, ისე დიდი იყო მოთხოვნილება ძველ ტექსტებზე, რომ სტამბის პროდუქცია ნაწილობრივ თუ აკმაყოფილებდა საზოგადოებრიობას, რომელიც იძულებული იყო ისევ ხელნაწერთა დამზადებისათვის მიეყო ხელი. ამის შედეგად მოგვეპოვება ბეჭდური გამოცემებიდან მომდინარე მრავალი ხელნაწერი: პევერი ნუსხაა გადაწერილი „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი გამოცემიდან, ცნობილია აგრეთვე სხვა ბეჭდური გამოცემების ხელნაწერი პირები (კვიპრიანე სამთავნელის თარგმანები „კურთხევა ეკლესიისაი“ და კურთხევანი, დავით ბაგრატიონის „ისტორია-ნარკვევი“, დიმიტრი ბაგრატიონის „ქეთევან დედოფლის წამება“ და სხვ.).

„ტრფიალნი ჟიგნთაი“

ძველი ქართული წიგნთსაცავების ისტორიის მიმოხილვა, ისე როგორც ცალკეულ ბიბლიოთეკათა დახასიათება, საკმაოდ ძნელია. ამის უმთავრესი მიზეზი ისაა, რომ ხელნაწერი მემკვიდრეობა არასრული სახითაა მოღწეული. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოში მწიგნობრობა მაღალ დონეზე იყო და ხელნაწერები ინტენსიურად მრავლდებოდა, საკითხის ამომწურავად გაშუქება არსებულ ვითარებაში, როდესაც მასალის ნაკლებობისა თუ მოუღწევლობის გამო ზოგჯერ გამოუვალ მდგომარეობაშიც კი ვართ, შეუძლებელია (განა ძველი ხელნაწერი მემკვიდრეობის ნაკულოვანი სახით მოღწევას არ მოწმობს ის გარემოება, რომ ვიცით არსებობა ისეთი ავტორებისა თუ თხზულებებისა, რომელთაგან არაფერი შემოგვრჩა, ვიცით არსებობა წიგნთსაცავებისა, რომელთაგან თითქმის არაფერია შემონახული?!).

ძველი ქართული ხელნაწერების დაღუპვა განადგურების მიზეზები. ძველი ქართული კულტურულ-ლიტერატურული მემკვიდრეობის სრული სახით მოუღწევლობას, ძველი ქართული ხელნაწერების მნიშვნელოვანი ნაწილის დაღუპვასა და განადგურებას არაერთი მიზეზი განაპირობებდა: მტრის შემოსევა და გამუდმებული ომი, უცხოელთა ძალმომრეობა, ხელნაწერების ტყვედ ჩაგარდნა, მისიონერთა და დიპლომატიურ მოღვაწეთა მიერ ძვირფასი წიგნების უცხოეთში გატანა, ხელნაწერთა ხშირი ადგილგადანაცვლება, სასულიერო-საეკლესიო მწერლობასა და საერო ლიტერატურას შორის. აგრეთვე საკუთრივ სასულიერო-საეკლესიო მწერლობის წიაღში არსებული იდეოლოგიური წინააღმდეგობა, პოლიტიკურ-ეკონომიკური პირობებისა და ლიტერატურული გემოვნების ცვლა, ცალკეულ პირთა მხრივ ხელნაწერი მემკვიდრეობისადმი უყურადღებობა, ძველი ნუსხების ნებისითი თუ უნებლიე დაწიანება და სხვ. მოკლედ შევჩერდებით ზოგიერთ მიზეზზე.

მტრის შემოსევა და ხელნაწერთა დატყვევება. ხელნაწერთა და-
ღუპვა-განადგურების ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი გაუთავებელი
ომი იყო. ქართველი ხალხის ისტორია ხომ თავისეფლებისა და და-
მოუქიდებლობისათვის, ფიზიკური არსებობისა და ეროვნული სა-
ხის შენარჩუნებისათვის თავდაცვითი, სამართლიანი ომების ისტო-
რიაა. ქრისტიანული მწერლობის აღმოცენების შემდეგ ჩვენს
წინაპრებს თავგანწირული ბრძოლა უხდებოდათ სპარსელებისა და
არაბების, ბიზანტიელებისა და თურქ-სელჩუკების, ზვარაზმელები-
სა და მოიხლოელების, თურქ-ოსმალებისა და ჩრდილო კავკასიელი
მოიხლოელების მრავალრიცხოვან ურდოებთან.

მოსმდურ მტერს არაერთხელ დაულაშქრავს ჩვენი სამშობლო.
ჟამთა სიაცისა და ძნელბედობის ხანაში არაერთი წიგნთსაცავი
განადგურდა, მრავალი ხელნაწერი დაიღუპა. სისხლისმღვრელი
ბრძოლა ხტავდა ლიტერატურულ მეძვედრეობას; მტერი ულ-
მოძღვად ანადგურებდა ციხესიმაგრეებს, დაუნდობლად არბევდა ეკ-
ლესია-მონასტრებს, წვავდა ან ითვისებდა ხელნაწერებს. თავისთა-
ვად ის ფაქტი, რომ მოღწეულია ქართული მწერლობის მოყვა-
რულთა მიერ ირანში, თურქეთსა თუ სხვაგან შესყიდული ხელნა-
წერები, ნათლად ადასტურებს ზემოთქმულს. ექვი არაა, რომ ეს
ხელნაწერები ბრძოლისა და დარბევის ჟამს გაიტანეს დამპყრობ-
ლებმა ჩვენი ქვეყნიდან. ბევრ ხელნაწერში გვხვდება ავტორობის
მაუწყებელი მინაწერი, ზოგიერთი მასალა ძველმა ავტორებმა შე-
მოგვინახეს. ორიოდ ცნობა: „ოდეს თათარნი მოვიდეს და ქართლი
ამოწყვიტეს, მაშინ ესეც წაიღეს“ (XI საუკუნის სვინაქსარის მინა-
წერი); „მეისტორიენი და მოგზაურნი კაცნი იტყვიან და მსმენიეს
მე თვით, რომელ ლანგ-თემურმან, რაიცა საღმრთო ანუ სხვანი წე-
რილნი წარიღო საქართველოდამ თურქისტანსა შინა, გააკეთებინა
ქვიტიკირისა დიდი სახლი და რკინისა ფანჯარანი და კარნი შეასხა
და მას შინა დასდო ყოველივე წერილნი და წიგნი“ (ი. ბაგრა-
ტიონი); „ჩვენში ლეკთ დავლამა, წიგნნი წარსტყვენა“ (დ. გურა-
მიშვილი); „მოაწია ქართლსა შინა მრავალი მწუხარება და დაიპ-
ყრეს ქვეყანა ესე ყოველი ურუმთა... წარსტყვენეს მრავალი სული
ქრისტიანე და მოაოხრეს ყოველნი ეკლესიანი და დაბანი და დააღ-
პურნეს წმიდანი წერილნი“ (დ. თუმანიშვილი).

განსაკუთრებით მძიმე შედეგები მოჰყვა აღა-მაჰმად-ხანის ლაშ-
ქრობას. დავით რექტორი (1745-1824), გვაუწყებს რა „ჟამთა ვითა-
რებისაგან და სპარსთა და უცხოთა თესლთა უსჯულოთა შემოს-

ვლითა“ ქართული ხელნაწერების განადგურებას, დასძენს, რომ ბევრი წიგნი „წარტაცებულ იქნა“ 1795 წელს — ალა-მაჰმად-ხანის მხედრობის შემოჭრისას. სათანადო მინაწერი არაერთ ხელნაწერს შემოუნახავს („1795 წელს, ოდეს ტფილისი ალაოხრა ხოჯამ, მაშინ დატყვევებულიყო ეს პასხალია“ და სხვ.).

როგორც ცნობილია, მრავალი ხელნაწერი ინახებოდა ეკლესია-მონასტრებში. მტრის მხედრობის შემოსევისას მათი დარბევა ჩვეულებრივ მოვლენად ითვლებოდა. მტერმა არაერთგზის დაარბია ბოლნისი და შიომღვიმე. სვეტიცხოველი და ალავერდი, ქვათახევი და გელათი, ვარძია და სხვა სავანეები. მოგვეპოვება პირდაპირი ცნობები ეკლესია-მონასტრების წიგნთსაცავების გაძარცვის შესახებ. ფარსადან გორგიჯანიძე (XVII ს.) საგანგებოდ აღნიშნავს შაჰ-თამაზის ლაშქრის შემოსევისას მტრის მიერ ვარძიიდან წიგნების გატაცებას ამას ზოგიერთი ხელნაწერის მინაწერიც ადასტურებს. „ოდეს ყეენმან ჯავახეთი ალაოხრა და ვარძიის საყდარი დაღეწა... ესე ოთხთავი დატყუევდა“, — ვკითხულობთ ვარძიის ოთხთავის (XII—XIII სს.) მინაწერში; „ჯერ ლექთა გასტეხეს სვეტიცხოველი და მერმე ოსმალნი-ურუმნი მოვიდნენ და დაიპყრეს ქუეყანა ესე ჩვენი ქართლი. მაშინ იავარყვეს და წარმოსტყვევნეს საყდარი და ტყვეყვეს საყდრისა ამისა რაოდენი წიგნები პოვეს“ — იკითხება სვეტიცხოვლის ჟამნ-გულანის (1567 წ.) მინაწერში.

მართალია, მტრის შემოსევისას ეკლესია-მონასტრების მესვეურნი ხელნაწერებს შედარებით საიმედო ადგილას ხიზნავდნენ, მაგრამ თავდასხმა ხშირ შემთხვევაში მოულოდნელი იყო, რის გამოც წიგნების გადარჩენა ყოველთვის არ ხერხდებოდა. ამის შედეგად ბევრი ხელნაწერი სამუდამოდ დაიკარგა.

ხელნაწერთა მინაწერებზე დაკვირვება ცხადყოფს, რომ ჩვენს ქვეყანაში მოსული მტრები ხშირად ცდილობდნენ ქართული ხელნაწერების ხელში ჩაგდებას და დიდ ფასში გაყიდვას. მათთვის ამოსავალი, რასაკვირველია, ხელნაწერთა მხატვრული გაფორმება თუ ყდის შემკულობა იყო და არა ტექსტების იდეურ-აზრობრივი სიღრმე, ლიტერატურული ღირსება თუ ანდერძ-მინაწერთა მნიშვნელობა.

ხელნაწერთა მოკვლელობა. ხელნაწერი წიგნების განადგურებას მათდამი უყურადღებობაც იწვევდა. ზოგიერთი ხელნაწერი, განსაკუთრებით გვიან ხანაში, ბედის ანაბარა იყო მიტოვებული, მას ქარი და წვიმა, მტვერი და ნესტი აზიანებდა. ამის შედეგად

საკმაოდ გვაქვს ნაკლული, თავბოლო შემოძარცვული, კიდეებშემოხეული, უყდო, გამჟვარტლული, დაშლილ-დაფურცლული წიგნები. ეს საეალალო გარემოება აწუხებდათ და აფიქრებდათ ქართული კულტურის მესვეურთ. ი. ჰაქვავაძე გულისტკივილით წერდა: „ვინ არ იცის, რამოდენა ძველი ნაშთია გაფუჭებული აქა-იქ ეკლესიებში, მონასტრებში, ტაძრებში, რა დიდძალი გუჯრები, სიგელები და სხვა ნაწერები... უადგილო ადგილას ყრია დღეს აქა-იქ უპატრონოდ, მოუვლელად. რამდენი ამისთანა განძი ჩვენის ქვეყნის ისტორიისა და არქეოლოგიისა გამოუქვეყნებლად არის მიძალული და დროთა მიმავლობაში... იკარგება, ფუჭდება და იღუპება“.

ძველ ხელნაწერთა ასე უყურადღებოდ მიტოვების შედეგად ქართველი მოღვაწეები მათ სულ სხვადასხვა ვითარებაში პოულობდნენ; სად არ აღმოჩენილა დასაღუპად განწირული წიგნები: სახარება (IX—X სს.), რომელიც ქსნის ოთხთავად იწოდება, დ. ბაქრაძემ აღმოაჩინა ახალგორის (ახლანდელი დაბა ლენინგორის) ეკლესიის ნანგრევებში. ორი წლის შემდეგ მან იქვე იპოვა კიდევ რამდენიმე ფურცელი ამ ხელნაწერისა; ილარიონ იშხნელის დაკვეთით გადაწერილი ასკეტიკურ თხზულებათა კრებული (X ს.) ი. დავითაშვილმა მოიძია სოფელ ნიქოზის ტაძრის ეზოში; „ხელმწიფის კარის გარიგება“ (XIV ს.) ე. თაყაიშვილმა ამოიღო ნაგვიდან, რომელიც მის თვალწინ გამოიტანეს გაპარტახებული სახლიდან; X საუკუნის სახარება ბ. ნიჟარაძემ აღმოაჩინა საარყე ქებაში, რომელიც სავსე იყო არჩვის რქებით, ხატებისა და ჯვრების ნამტვრევებით; ქუთაისში, ბაგრატის ტაძრის ნანგრევებთან, თ. ჟორდანიამ იპოვა ძველი აღთქმის წიგნების შემცველი ხელნაწერი (XII ს.), რომელიც დღეს გელათის ბიბლიის სახელითაა ცნობილი; სოფელ თაბორის ეკლესიის ნანგრევებში აღმოჩნდა კალიპოსის მონასტერში გადაწერილი სახარება (1060 წ.), სოფელ ხონში, სახლის სხვენზე — „ქართლის ცხოვრების“ ნუსხური ხელნაწერი (1697 წ.), ახალციხეში — ერთი გვიანდელი ხელნაწერის ყდაში ჩატანებული „ვეფხისტყაოსნის“ ორი ფურცელი (XVI ს.), სოფელ ძეგლევში, ხის ფულუროში — გალექსილი „ბალავარიანი“ (XIX ს.) და ა. შ.

ხელნაწერთა მოგზაურობა. ძველ ქართულ კულტურულ მემკვიდრეობას აღარბეზებდა წიგნების ადგილგადანაცვლება ან ხელნაწერთა მოგზაურობა, — როგორც პირობით ვუწოდებთ ამ ფაქტს, — რაც საკმაოდ ხშირი იყო ძველ საქართველოში.

ძველ წყაროებზე დაკვირვების შედეგად გამოიყო ხელნაწერთა მოგზაურობის რამდენიმე სახე. ცხადია, ყველა მოგზაურობა ერთნაირი მნიშვნელობისა არ იყო და შედეგიც სხვადასხვაგვარია. განვიხილავთ თითოეულ მათგანს, მაგრამ განმეორების თავიდან აცილების მიზნით მხოლოდ თითო-ორი მაგალითს დავიმოწმებთ. მოგზაურობის თითოეული სახის საილუსტრაციო მასალას პეიზაჟული ქვემოთაც იპოვის.

1. ხელნაწერის მოგზაურობა საქართველოს ფარგლებში.

1. სახარების უძველესი თარიღიანი ხელნაწერი (897 წ.) დაუმზადებიათ შატბერდში. იქიდან წამოუღია ნიკოლაის ჯუმათელს. შემდეგ ინახებოდა სოფელ ადიშის ეკლესიაში. ამჟამად დაცულია მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში.

2. 973 წელს იოანე ბერამ შატბერდში გადაწერა და პარხალს შესწირა ოთხთავი. თურქ-ოსმალთა მომძლავრების შედეგად ხელნაწერი პეტრის ხელში აღმოჩნდა; ვახუშტი აბაშიძემ დაიხსნა, ხოლო მისმა ვაჟმა ნიკოლოზმა ბუღბუღის ციხის ეკლესიას შესწირა. 1889 წელს სოფელ ზემო ქალაში ე. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა, შემდეგ გაუჩინარდა და მხოლოდ 1922 წელს შეუერთდა ქართულ ხელნაწერთა საგანძურს.

II. ხელნაწერის მოგზაურობა საქართველოდან უცხოეთისაკენ და უკან.

1. ურბნისის ოთხთავი, რომელიც XI საუკუნეში გადაუწერია იოანე ტატანელს, XVI საუკუნემდე ეკუთვნოდა კავკასიძეთა საგვარეულო ეკლესიას, XVI საუკუნის პირველ ნახევარში — სვიმონ ქუთათელს, ამ საუკუნის მიწურულში — ანტონ ჟვანიძეს (ბედიელს). 1798 წელს იგი ასტრახანის ეკლესიის წიგნთსაცავში დაასვენა გრიგოლ ხარჭაშენელმა. XIX საუკუნეში დაუბრუნდა საქართველოს, ერთხანს სოფელ ურბნისში იყო, შემდეგ საფრანგეთში, ამჟამად თბილისშია.

2. დიდი გზა განვლო „ქართლის ცხოვრების“ რუმინანცევისეულმა ხელნაწერმა. იგი დაიწერა ქართლში 1699—1703 წლებში, შემდეგ იმერეთში, სოლომონ პირველის (1752—1784) კარზე იყო. XIX საუკუნის დამდეგს ხელთ ჩაუვარდა ვილაც გერმანელს, რომელმაც პეტერბურგს წაიღო და მიჰყიდა თეიმურაზ ბაგრატიონს (1782—1846); მან შეავსო, შეკაზმა და გრაფ ნ. რუმინანცევის მხარეთა 1821 წელს. ასე მოხდა ხელნაწერი რუმინანცევის მუზეუმში

(მოსკოვი), სადაც დაჰყო საუკუნეზე მეტი და მხოლოდ 1923 წელს დაუბრუნდა თბილისს.

3. 1921 წელს საფრანგეთში გაიტანეს და მხოლოდ 1945 წელს დაგვიბრუნდა ძვირფას ხელნაწერთა კოლექცია: „ვეფხისტყაოსნის“ ძველი ნუსხები 1646, 1671 და 1680 წლებისა, მიქაელ მოდრეკილის კრებული, ყანჩაეთის ქამნ-გულანი, პროკლე დიადოქოსის „კავშირნის“ უძველესი ხელნაწერი, გელათის, ტბეთის, წყაროს-თავის, ალავერდის, ბერთის, ვარძიისა და სხვა ოთხთავეები, თეთროსნის დავითნი და ა. შ. რაოდენ მრავლისმთქმელია, რომ „ვეფხისტყაოსნის“ დიდებული ხელნაწერი, რომელიც 1680 წელსაა დამზადებული გიორგი მეთერთმეტის (1676—1688, 1703—1709) ბრძანებით, ორჯერ გაიტანეს საქართველოდან — პირველად მოსკოვს, სადაც ის 1791 წელს „იშოვა“ და სამშობლოში დააბრუნა ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილმა, მეორედ — პარიზს.

III. ხელნაწერის მოგზაურობა ქართული კულტურის საზღვარგარეთული კერებიდან სამშობლოსაკენ.

ჩვენი სიძველეთსაცავეები დამშვენებულია უცხოეთის ქართულ სამწერლობო კერებში დამზადებული ფოლიანტებით. შეიძლება დავიმოწმოთ იერუსალიმისა და საბაწმინდის, სინის მთისა და ათონის, ოლიმპისა და კონსტანტინოპოლის ქართულ საეანეებში გადაწერილი წიგნები. ბევრი ხელნაწერი შემოსულია მოსკოვიდან და ლენინგრადიდან, აგრეთვე ასტრახანიდან, კრემენჩუგიდან, ვლადიმირიდან, ნოვგოროდიდან, გეორგიევსკიდან და სხვა პუნქტებიდან.

ქართველი მოღვაწენი ეცნობოდნენ უცხოეთის ქართულ თუ არაქართულ წიგნთსაცავეებს, ეძებდნენ იქ ქართულ ხელნაწერებს და ზოგჯერ სამშობლოში მოჰქონდათ კიდევ: რომში, პაპის „სამწიგნობროში“, ქართულ წიგნებს ეძებდა სულხან-საბა ორბელიანი, ათონზე, ივირონში — ტიმოთე გაბაშვილი, იონა გედევანიშვილი და სხვ.; იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის სვინაქსარი (1155 წ.) საქართველოში ჩამოიტანა ლავრენტი გოგელაძემ (1806 წ.), არაერთი ხელნაწერი ჩამოიტანა ათონიდან ილია ფანცულაიამ (1919 წ.).

ქართული კულტურის საზღვარგარეთული კერებიდან მომდინარე ხელნაწერი წიგნებიდან ამჯერად მხოლოდ ორს დავასახელებთ:

1. „იოანე ღვთისმეტყველის გამოცხადებისა“ და მისი „თარგმანების“ საყურადღებო ხელნაწერი, შესრულებული „მთასა წმიდასა ოლიმპოს, ლავრასა შინა სახელით კრანეას“ 978 წელს, XV

საუკუნეში ბარნაბა თბილელს მიუღია ერთი იერუსალიმელი მღვდელმთავრისაგან და სოფელ ნიქოზის ტაძრისათვის შეუწირავს. XVII საუკუნის მეორე ნახევარში იოსებ სააკაძის (თბილელის) ხელთ ყოფილა. ახლა თბილისშია.

2. ალავერდის ოთხთავის სახელით ცნობილი სახარება, გადაწე-
-ჩილი შავ მთაზე, „კალიბოსს, ლავრასა წმიდისა ღმრთისმშობელი
სასა“ (1054 წ.), მრავალჯერ გაიყიდა: XI საუკუნეში შეიძინა და
ხანძრას შესწირა ვინმე გიორგიმ, იმავე საუკუნეში ლიპარიტ ერის-
-თავთერისთავის ძემ ივანემ უბოძა კაცხის სავანეს, 1615-1616
წლებში გეგუთში იყიდა და ალავერდის ტაძარში დაასვენა ზებედე
წალენჯიხელმა. ეს მრავალადგილნაცვალი ხელნაწერი, ისე როგორც
ზოგიერთი ზემოთ დასახელებული ხელნაწერი (I, 2; II, 1-3;
III, 1) ამჟამად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კე-
-კელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტშია.

IV. ხელნაწერის მოგზაურობა უცხოეთის ფარგლებში.

ბევრი ქართული ხელნაწერი დამზადდა საზღვარგარეთ არსე-
-ბულ ქართული კულტურის კერებში. მრავალი მათგანი იქვე დარჩა
(სინის მთაზე, ათონზე, იერუსალიმში — მთაზე ქვემოთ ვისაუბ-
-რებთ), მაგრამ არაერთმა ადგილი შეიცვალა.

1. სინის მთის რამდენიმე ხელნაწერი (მათ შორის, VII საუკუ-
-ნის ხანმეტი ლექციონარი) გასული საუკუნის მიწურულში ვენელი
მწატირისაგან შეიძინა პ. შუხარდტმა. მისი გარდაცვალების შემ-
-დეგ, მისივე ანდერძის თანახმად, ქართული ხელნაწერები ქალაქ
გრაიცის (ავსტრია) უნივერსიტეტს გადაეცა.

2. იერემიას წინასწარმეტყველების VI—VII საუკუნეების ქარ-
-თული ხელნაწერი კარგა ხანს იერუსალიმში ინახებოდა. XI საუ-
-კუნეში იგი საწერ მასალად გამოიყენეს — მასზე დაწერეს ებრა-
-ული ტექსტი. ეს ქართულ-ებრაული პალიმფსესტი შემდეგ მოხ-
-ვდა კაიროში, სინაგოგის საგანძურში (გენიზაში). ბოლოს ინგლის-
-ში წაიღეს. მისი ფურცლები დაცულია ოქსფორდის ბოდლეს ბიბ-
-ლიოთეკაში, კემბრიჯის უნივერსიტეტსა და ბრიტანეთის მუზეუმ-
-ში (ლონდონში).

V. ხელნაწერთა მოგზაურობა საქართველოდან უცხოეთისაკენ.

1. ბევრი წიგნი გაიტანეს საქართველოდან მისიონერებმა, დიპ-
-ლომატიურმა მოღვაწეებმა, მოგზაურებმა და ა. შ. (იერუსალიმის
განჩინების — „კანონი წელიწადისაი წესისაებრ წმიდისა ქალა-
-ქისა იერუსალიმისა“ — ხელნაწერი (XI ს.), რომელიც პარიზის

ბიბლიოთეკაშია. თბილისიდან ევროპაში გაუგზავნია კაპუცინთა წინამძღვარს 1731 წელს; იქვე დაცული ორი ხელნაწერი — „ვეფხისტყაოსანი“ (1811 წ.) და ქართული სამართლის წიგნების კრებული თბილისიდან 1824—1825 წლებში გაუტანია საფრანგეთის კონსულს ჟ. გამბას და სხვ.).

2. სახარების ერთი ხელნაწერი საქართველოში დაამზადეს კალიგრაფებმა ბასილმა და დიმიტრიმ. შემდეგ იგი სვიმეონ ხუცესმა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში წაიღო. ამჟამად ისიც პარიზშია.

3. ოპიზის სახარება (913 წ.) დღეს ათონის ქართული სავანის წიგნთსაცავშია. იქვეა ოშკში გადაწერილი რამდენიმე წიგნიც (ბიბლია, სამოთხე და სხვ.).

4. საოცარი გზა განვლო „ვეფხისტყაოსნის“ იმ ხელნაწერმა, რომელიც ახლა ოქსფორდშია. იგი საქართველოში შეიძინა და ყირიმში წაიღო ე. თარხნიშვილმა. მისი გარდაცვალების შემდეგ ხელნაწერი გამოჩნდა სტამბოლში. სადაც შეიძინა მისმა სიძემ ი. დადიანმა. ხოლო მან საფრანგეთში გადასცა ე. თაყაიშვილს; ოცი წლის შემდეგ, ხელმოკლეობის გამო, გამოართვა და მიჰყიდა მდიდარ ინგლისელს, რომელმაც „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერი თავის სამშობლოში წაიღო.

VI. ხელნაწერის მოგზაურობა უცხოეთიდან საქართველოსკენ და უკან. ეს მეტად საინტერესო სახეა ხელნაწერის მოგზაურობისა. ჩანს, საზღვარგარეთ მოხვედრილი ქართველები ცდილობდნენ იქ მოპოვებული ქართული ხელნაწერების სამშობლოში ჩამოტანას. ზოგჯერ კიდევ ახერხებდნენ ამას. მაგრამ გარკვეული მიზეზით ზოგიერთი ხელნაწერი კვლავ უცხოეთს მიემგზავრებოდა. მაგალითად, პალესტინის პატერიკი, რომელიც 1034—1042 წლებში იერუსალიმში დაამზადა იოანე შაქმა, ერთხანს ზარზმაში იყო. 1847 წელს კი ბრიტანეთის მუზეუმმა შეიძინა ალექსანდრიელი მღვდლის კასანჯისაგან.

როგორც დამოწმებული მასალიდან ჩანს, ძველ ქართულ ხელნაწერ წიგნებს ხშირად უხდებოდათ ადგილგადანაცვლება. მოგზაურობა, რასაც სხვადასხვა მიზეზი განაპირობებდა. ბუნებრივია ასეთი ადგილგადანაცვლება აზიანებდა ხელნაწერს. ის ცვდებოდა, იხეოდა და ხშირად საქართველოს გარეთ რჩებოდა.

ამ გაუთავებელი მოგზაურობის შედეგად ქართული ხელნაწერები სხვადასხვა ადგილას აღმოჩნდა: ნოდარ ციციშვილის „ბარამჯურიანი“ — ხარკოვში, „ქართლის ცხოვრება“ — ვინიცაში, სახა-

რება — პოლტავაში, იესე ტლაშაძის „კათალიკოზ-ბაქარიანი“ — დაღესტანში, „ვეფხისტყაოსანი“ — სომხეთში, ექვთიმე ათონელის თარგმანები — ვოლოგდაში, ფსალმუნი — ინგუშეთში. მრავალთავის ფრაგმენტი — ოდესაში, სვინაქსარი — თურქეთში, დიარბექირში და ა. შ.

მართალია, ბევრმა „მოგზაურმა ხელნაწერმა“ ჩვენამდე მოაღწია, მაგრამ ვინ იცის. რამდენი ხელნაწერი დაიკარგა. დაიხა და განადგურდა.

ხელნაწერთა ასეთ მოგზაურობას, შედეგად მოჰყვა ქართული წერილობითი კულტურის გაღარიბება, წიგნადი ფონდის შემცირება, ძველი ნუსხების დაღუპვა-განადგურება, ან უცხოელთა ხელში ჩავარდნა. ასეთი გარემოება რომ არა, „ჩვენი მუზეუმები ახლა ერთი ათად უფრო მდიდარი უნდა გვქონდეს ხელნაწერებითა და სამახსოვრო საგნებით, ხოლო უცხოეთის მუზეუმებში ქართული კულტურის ამდენი ჩვენთვის სანუკვარი ძეგლი არ უნდა იყოს მოხვედრილი“ (ე. თაყაიშვილი).

ქართულ ხელნაწერთა მოგზაურობაზე, ქართულ წიგნთა მართლაც საოცარ ბედზე საუბარს აღარ გავაგრძელებთ. მხოლოდ დაინტერესებულ მკითხველებს დავუსახელებთ ზ. ჭუმბურიძის მეცნიერულ-პოპულარულ წიგნს „ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალ“ (თბილისი, 1983), რომელშიც დაწვრილებითაა მოთხრობილი ხელნაწერთა თავგადასავალი, ვრცლადაა საუბარი ძველ ქართველ გადამწერებზე და მათი თავაუღებელი შრომით შექმნილ და ბრძოლით დაცულ ხელნაწერ წიგნებზე. რომლებითაც დღესაც ამაყობს ჩვენი ხალხი.

როგორც ვნახეთ, ქართული კულტურულ-ლიტერატურული მემკვიდრეობის დაცვა-შენარჩუნებასა და ზრდა-განვითარებას მრავალი მიზეზი უშლიდა ხელს. ჩვენ მხოლოდ რამდენიმე მიზეზი დავასახელებთ და მათგან მხოლოდ ზოგიერთზე შევიჩერდით. რასაკვირველია, ყველა მიზეზი ტოლძალოვანი არ იყო, მაგრამ თითოეულის გამო მეტ-ნაკლებად ზიანდებოდა, მცირდებოდა და ღარიბდებოდა ერის სულიერი საგანძური. ეს კი აბრკოლებს და აძნელებს ძველი ქართული წიგნთსაცავების. ისე როგორც ძველი ქართული მწიგნობრობის, ძველი ქართული მწერლობის, ისტორიის სრული სახით წარმოდგენას.

მ წ ი გ ნ ო ბ ა რ თ ა მ ო ღ ვ ა წ ე ო ბ ა. მიუხედავად ზემოდასახელებულ ხელშემშლელ ფაქტორთა მოქმედებისა. ჩვენამდე

მოღწეულია მრავალმხრივი და მრავალფეროვანი, ღრმაშინაარსიანი და მაღალმსატერული ლიტერატურული შემკვიდრეობა, მის გამდიდრებასა და საუკუნეთა მანძილზე გამოტარებაში დიდი წვლილი შეიტანეს ქართველმა მოღვაწეებმა. ამ შემკვიდრეობის დაცვა და განვითარება საერთო-საქვეყნო საქმედ იყო მიჩნეული და ქართველ მწიგნობართა მრავალრიცხოვანი არმია მას პირნათლად ემსახურებოდა.

ამ საშვილიშვილო საქმეში ჩაბმული იყო საზოგადოების თითქმის ყველა ფენის წარმომადგენელი. წერდნენ, თხზავდნენ თუ თარგმნიდნენ შეყვები (ბაგრატ მესამე, დავით აღმაშენებელი, დემეტრე პირველი, სვიმონ პირველი, თეიმურაზ პირველი, არჩილი, ვახტანგ მეექვსე, თეიმურაზ მეორე და სხვ.), დედოფლები (ბორენა, ქეთევანი), ბატონიშვილები (ბაგრატ მუხრანბატონი, ალექსანდრე არჩილის ძე, ვახუშტი, მარიამ-მაცკინე, ერეკლე მეორისა და გიორგი მეთორმეტის შვილები...), დიდებულები (ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი, ნოდარ ციციშვილი, სულხან-საბა ორბელიანი, შამუკა ბარათაშვილი, დავით გურამიშვილი, გარსევან ჩოლოყაშვილი, დავით ორბელიანი...), კათალიკოსები (კირიონი, არსენ საფარელი, ბასილ კარიჭისძე, ნიკოლოზ გულაბერისძე, ანტონ პირველი...), ეპისკოპოს-მიტროპოლიტები (სტეფანე მტბევარი, იოანე ბოლნელი, ლეონტი მროველი, იოანე ანჩელი, იოსებ თბილელი, ნიკოლოზ რუსთველი, დოსითეოზ ნეკრესელი, ამბროსი წილკნელი...), რიგითი სასულიერო პირები და სხვ. ვინაიდან ძველი ქართული მწერლობა კლასობრივი იყო და გაბატონებული კლასის იდეოლოგიას ატარებდა, ბუნებრივია, მის ზრდა-განვითარებაში მშრომელი ხალხი არ მონაწილეობდა სათანადო აქტიურობით. სამღვდელოებამ ხელთ იგდო სწავლა-განათლების საქმის მონაწილეობა და არსებითად მწერლობის კარი დაუხშო მშრომელებს (მიუხედავად ამისა, გლეხთა წრიდან გამოსული ზოგი შემოქმედი ეკლესია-მონასტრის წიაღში მოღვაწეობდა. მაგალითად, ბასილ ზარზმელი).

ზემოდასახელებული პირნი არა მხოლოდ თვით მოღვაწეობდნენ სამწერლო არენაზე, არამედ სხვებსაც მოუწოდებდნენ ლიტერატურულ-შემოქმედებითი საქმიანობისაკენ. ისინი ხშირად ინიციატორები იყვნენ თარგმნის, გალექსვის, ახალი ნუსხების დამზადების, ძველი ხელნაწერების აღდგენა-გაცხოველებისა და ა. შ.

დავით აღმაშენებლის ბრძანებით არსენ ბერმა თარგმნა ანდრია 2. ლ. მენაბდე

კრიტიკის „დიდი კასონი“, ვახტანგ მეექვსის ინიციატივით ითარგმნა „ბახთიარნამე“ და „პლანიმეტრია“, ბაქარ მეფის დაკვეთით სვიმონ მაკაცარიძემ თარგმნა ფლორინოვის „ეკონომია“, ერეკლე მეორის დავალებით ფილიპე ყაითმაშაშვილმა და დოსითეოს სკერესელმა თარგმნეს „შემოკლებითი ასხნა პერიარმენიასის წიგნთა“, „მცირე ნაცვალსიტყვაობა“ და სხვ., იოანე ხუცესმონაზონმა და ისაყ მცირემ — რუსული სამართლის წიგნები, გაიოზ რექტორმა — სამხედრო წიგნები და ა. შ. დავით ბაგრატიონის ბრძანებით გაიოზ რექტორმა თარგმნა მარკუს ავრელიუსის „საყოფაქცეო პსჳა“, ხოლო ავთანდილ თუმანიშვილმა „ლეოლრაფია და ბუნებითი ისტორია ასურეთისა“, იოანე ბაგრატიონმა გიორგი ავალიშვილს ათარგმნინა „უბნობანი გამომცდელისა და მორწმუნისა“ და სხვ.

სვიმონ პირველის ბრძანებით ხოსრო თურმანიძემ თარგმნა და გალექსა „როსტომიანის“ ნაწილი, გიორგი მეთერთმეტის დაკვეთით იაკობ დუმბაძემ გალექსა ბაგრატ მუხრანბატონის თხზულება („მოთხრობაი სჳულთა უღმრთოთა ისმაილიტთაი“), ვახტანგ მეექვსემ სულხან-საბა ორბელიანსა და ონანა მდივანს დაავალა „ქილილა და დამანას“ ცალკეული ადგილების გალექსვა და ა. შ.

მეფე-დიდებულთა და სამღვდელთა პირთა თაოსნობით გადაწერილ წიგნთა რიცხვი ისე დიდია, რომ ხელნაწერების დამოწმება ზედმეტად მიგვაჩნია, ოღონდ დავსძენთ, რომ ზოგიერთი ხელნაწერის დამზადების მოთავეებად გლეხებიც ჩანან; გლეხთა დაკვეთითაა გადაწერილი ოთხთავი (XII ს.), რომლის მინაწერში ვკითხულობთ: „ღირს ვიქმენით ჩუენ, ცოდვილნი და უღირსნი მონანი და თაყვანისმცემელნი და გლეხნი წმიდისა კვირიკესნი, დაწერინებად წმიდისა ამის ოთხთავისა“.

ქართული წერილობითი კულტურის, ქართული წიგნის სიყვარულით აიხსნება, ახალი ნუსხების დამზადებაში, ხელნაწერი წიგნების გამრავლებაში მთელი საზოგადოებრიობა რომ იყო ჩართული.

ნიშანდობლივია, რომ ხელნაწერებს ამზადებდნენ არა მარტო საეკლესიო მოღვაწენი და დახელოვნებული პროფესიონალი კალიგრაფები. არამედ მეფე-დიდებულთა ოჯახის წევრებიც: ვახტანგ მეექვსემ გადაწერა სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონი, ვახუშტი ბაგრატიონმა — მისივე „სამოთხის კარი“, თეიმურაზ მეორემ — საგალობელთა კრებული. მირიან ბაგრატიონმა — სვინაქსარი, ბაგრატ ბაგრატიონმა — „სიბრძნე სიცრუისა“, თეიმურაზ ბაგრატიონ-

მა — „თამარიანი“, გიორგი მაჩაბელმა „ქართლის ცხოვრება“, მზე-
ქაბუჯ ორბელიანმა — მაქსიმე აღმსარებლის თხზულებანი და ა. შ.

ქართულ კულტურულ-საგანმანათლებლო და მწიგნობრულ-შე-
მოქმედებით საქმიანობაში აქტიურად მონაწილეობდნენ ქალებიც.
სოფი მათგანი ზემოთაც მოვიხსენიეთ (ბორენა, ქეთევან დედოფა-
ლი, მარიამ-მაცრინე). დამატებით დავასახელებთ პოეტებს (ანა რჩე-
ულაშვილს, თუმიან გოჯიშვილს, შვენიერს, სალომეს, მანანას, მაია
გაბაშვილს, მარიამ, ქეთევან და თეკლე ბატონიშვილებს და სხვ.),
გადამწერებს (რუთი მონაზონს, მანანას, ნინო ამილახვარს, ნინო
ზედგენიძეს...), ხელნაწერთა ტყვეობიდან დამხსნელებს (მარიამ
დედოფალს, დარეჯან ამილახვარს, ლელა ჭიბრიაშვილს...), აღდგე-
ნა-გაცხოველების მოთავეებს (მარიამ ციციშვილს, დარეჯან მაჩა-
ბელს, გულდამ შალიკაშვილს...). ნაყოფიერად მუშაობდნენ ქალე-
ბი როგორც სამშობლოში, ისე საზღვარგარეთ — ახლო აღმოსავ-
ლეთის საევანებში (კაპაბათაში, დერტავში, დერთუფაში), მოსკოვ-
პეტერბურგის ქართულ სათვისტომოებში და სხვ.

ხელნაწერთა აღდგენა-განახლება. ქართველი პიბლიოფილები.
დღენიადაგ ზრუნავდნენ ხელნაწერთა გამრავლებასა და წიგნთსა-
ცავების გამდიდრებაზე, ძველი წიგნების აღდგენასა და გაცხოვე-
ლებაზე. ჩვენს სიძველეთსაცავებში მრავლადაა შემონახული აღდგე-
ნილი და შემკული ხელნაწერები, რომელთა განახლება ხშირ შემ-
თხვევაში გამოჩენილ მოღვაწეთა დამსახურებაა. სვიმონ პირველის
ბრძანებითაა აღდგენილი „ფრიად დაშლილი და დაძველებული“
დიდი სჯულისკანონი, არჩილ მეფის განახლებულია „განმარტებაი
ეკლესიასტისაი“, მარიამ დედოფალმა განახლებინა პარხლის
მრავალთავი, „ახლად შეაკვრევინა“ მეტაფრასი, ვახტანგ მეექვსემ
„თვითოეულად ფურცლად დაშლილი კარაბადინი“ ზაზა ფანასკერ-
ტელ-ციციშვილისა „შეაწყობინა და შეაკვრევინა“, თეიმურაზ ბაგ-
რატიონმა შეავსებინა „ქართლის ცხოვრების“ ნაკლული ნუსხა და
ა. შ. ცალკე აღსანიშნავია ის მუშაობა, რომელიც ჩაატარეს იოანე-
ზოსიმემ სინაზე და ბარნაბა თბილელმა და ვლასი ურბნელმა იერუ-
სალიმის ჯვრის მონასტრის წიგნთსაცავში. ინტერესს მოკლებული
არაა, რომ ზოგიერთი ხელნაწერი წიგნი ძველ მწიგნობრებს რამ-
დენჯერმე აუკინძავთ და შეუკაზმავთ. სინური მრავალთავი 864 წლი-
სა იოანე-ზოსიმეს ხელით „მესამედ შეიმოსა“ 981 წელს; ერთ-ერთი
სახარება სხვადასხვა დროს შეუკაზმავთ ვლასი ურბნელს, ანდრია
მონაზონსა და მესხ ვაზნიძეს. ახლა მეოთხე ყდა ჰქონია; გიორგი

გურიელის დაკვეთით გადაწერილი გულანი „მეხუთედ გააკეთებინა“ ქაიხოსრო გურიელმა და ა. შ.

ტყვედჩავარდნილ ხელნაწერთა დახსნა. საგანგებოდ უნდა შევჩერდეთ ერთ მრავლისმთქმელ ფაქტზე. ზრუნავდნენ რა ხელნაწერთა ბედზე, ქართველები არას იშურებდნენ ტყვედჩავარდნილ ნუსხათა დასახსნელად. ცნობილია სპარსელთა, თურქ-ოსმალთა თუ ლეკთა ტყვეობიდან ხელნაწერთა დახსნის მრავალი შემთხვევა.

მარიამ დედოფალმა დაიხსნა სვეტიცხოვლის ქაშ-გულანი (1567 წ.), ტბეთის სახარება (XII ს.) და სხვ. მის მიერ თურქ-ოსმალთა ტყვეობიდან დახსნილ პარსლის მრავალთაგან (X ს.) ახლავს მინაწერი: „ჩუენ, ხელმწიფემა პატრონმა დადიანისა ასულმა დედოფალთ დედოფალმან მარიამ, ესე წიგნი ურუმის ქვეყნიდამ გამოვიხსენ და გავაახლე, დაშლილი და წამხდარი“.

ბოქაულთუხუცესმა იორამ ვაჩნაძემ დაიხსნა „დიდი სჯულისკანონი, რომელსაც წააწერა: როდესაც „ბატონი სუიმონ ურუმთაგან დატყუევდა და ჩუენ ხუანთქართანა ელჩად წავედით და ეს წიგნი დატყუევებული ვიპოვეთ, დავიხსენით და ვიყიდეთ“.

პარსლის ოთხთავი (973 წ.) დაუხსნია ვახუშტი აბაშიძეს — „მას ქამთა, ოდეს საათაბაგონი წმინდისა სარწმუნოებისაგან განსრულ იყვნენ და სარკინოზნი შექმნილიყვნენ, ეს წმინდა სახარება იქაური ყოფილიყო და უსჯულოთაგან დატყვევებულიყო და... მეფის ვახტანგის სიძეს აბაშიძეს ვახუშტის ეს წმინდა სახარება თათრის ხელით დიდის სურვილით და სასოებითანის გულით დაეხსნა“.

ქართული ხელნაწერები დაიხსნეს და გადაარჩინეს ერეკლე მეორემ (სახარება), ბატონიშვილებმა იესემ (ვარძიის ოთხთავი) და თეიმურაზმა („ქართლის ცხოვრება“), დომენტი მროველმა (პარაკლიტონი), დანიელ სააკაძემ (სახარება-სამოციქულო) და სხვ. ცნობილია კეფილმყოფელთა მიერ ტყვეობიდან დახსნილი „ვეფხისტყაოსანი“ და სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონი, დიდი სვიწყსარი, სადღესასწაულო და სხვა წიგნები.

სამშობლოს გარეთ მოხვედრილი ქართველებიც, თუკი სადმე თვალს შეასწრებდნენ ქართულ ხელნაწერს და შეძლება ჰქონდათ, შემთხვევას ხელიდან არ უშვებდნენ. როგორც აღვნიშნეთ, მიღწეულია ქართველთა მიერ ირანში, თურქეთსა თუ სხვაგან შესყიდული ხელნაწერები.

საგულისხმოა, რომ საზღვარგარეთ მყოფი ქართველები, რომ-

ლებიც ჩვეულებრივ მათ მიერ (თუ მათი თაოსნობით) დამზადებულ ხელნაწერებს სწირავდნენ იქაურ ქართულ ეკლესია-მონასტრებს, ზოგჯერ ტყვედ ჩავარდნილ წიგნებსაც იხსნიდნენ და კანონიერ მფლობელს, ძველ წიგნთსაცავს, უბრუნებდნენ. ნათქვამის საილუსტრაციოდ დავიმოწმებთ მხოლოდ ერთ ხელნაწერს. „ესე წიგნი, თარგმანი სახარებისაი, კაპათური, წარტყუენილი სპარსთაგან, მე. ანტონი, ფრიად ცოდვილმან, ვიხსენ ჩემითა საფასოითა და შეესწირე მუნვე კაპათას“, — იკითხება მინაწერში წიგნისა, რომელიც ტყვეობიდან დაუხსნია და იერუსალიმის ქართველ ქალთა საეპისკოპოსოს (კაპათისათვის) შეუწირავს (დაუბრუნებია) ანტონს (ჩანს, იერუსალიმელ ქართველს).

იმის გასაგებად, თუ რა დიდ ინტერესს იჩენდნენ ქართველები ძველი ხელნაწერების მიმართ. როგორ ზრუნავდნენ მათ ბედზე და როგორ ცდილობდნენ ტყვედჩავარდნილ ნუსხათა დახსნას. საკმარისია მოვიგონოთ XII საუკუნის მარხვანის მინაწერი: „...ლირსმყო მოგებად წმიდათა ამათ მარხუანთა დიდსა სიგლახაყესა შინა, შემდგომად ტყუეობით გამოსლვისა ხუარაზმელთაგან. ესე ყოველი შემდგომითი-შემდგომად მოგეთხრას: მაშინდელნი ყოველთა ქრისტიანეთა ჭირნი და განსაცდელნი, ოხრებანი მონასტერთა და ეკლესიათანი, რომელ არასადა დარჩომილა ერთი წიგნისა ფურცელი. იერუსალიმს შუკათა შინა შთასულმან ვნახენ ესე ორნი წიგნნი: ერთი ესე და ერთი საწინასწარმეტყუელი. სპარსსა კაცსა ჰქონდეს, მისგან თელაველსა სპარსსა კაცსა ეყიდნეს. მატებითა და მატებითა ძლივ წაუხუენ ესე, საწინასწარმეტყუელო წარილო, მე სყიდვისა ღონე არა მქონდა“.

საფიქრებელია, აქ ერთგვარი გადაჭარბებაა. მინაწერის ავტორი რამდენადმე აზვიადებს შექმნილ მძიმე მდგომარეობას. მაგრამ მისი ჩვენება ქართულ ხელნაწერთა შესახებ მაინც საგულისხმოა. საინტერესოა ამ ქართველის ცდა მშობლიურ ენაზე დამზადებული ხელნაწერების გადარჩენისა. როგორც ჩანს, სურვილის შესრულებას ზოგჯერ ხელს უშლიდა ფინანსური დაბრკოლება. ამასვე ამოწმებს XII—XIII საუკუნეების სვინაქსარის მინაწერიც: „ესე... მე. ხუდად თბილელმან. დავწერე: ამა წიგნსა გარდვეილდე და ოასი არა მქონდა, რომე მეყიდა. და ასრე დამრჩა ტყუეობასა შიგან. ვინცა ქართველი კაცი გარდეკიდოთ ანუ შეიყაროთ, რათაცა ეგებოდეს. ესე წიგნი დაიხსნათ ტყუეობიდგან“. ჩანს, ხუდად თბილელს არ ჰქონდა იმის შესაძლებლობა, რომ ტყვედჩავარდნილი წიგნი და-

ეხსნა. ვინ იცის, ეკონომიკური წელმოკლეობის გამო ჩვენს წინაპრებს რამდენი ძვირფასი ხელნაწერი ვერ დაუხსნიათ და ტყვეობაში დაუტოვებიათ!

ჩვენ უკვე დავიმოწმეთ ძველი ქართული ხელნაწერების ტყვედ ჩავარდნისა და გაყიდვის არაერთი შემთხვევა. ამჯერად ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ ზოგიერთი ხელნაწერი რამდენჯერმე დატყვევდა და გაიყიდა. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა სვეტიცხოველის ჟამნ-გულანის (1567 წ.) მინაწერები:

1. „ჩუენ, დედოფალმან, პატრონმან მარიამ, დავიხსენით ჟამნი ესე. მას ჟამსა, ოდეს დიასამიძე კათალიკოზი ქალაქს ციხეში მოკვდა. ეს ჟამნი თათრებს დარჩა, ერთს წელიწადს უკან ვიპოვეთ“ და სვეტიცხოველს შევსწირეთ, — წააწერა მარიამ დედოფალმა 1645 წელს.

2. „ეს ჟამნი ძუელთიდან ბიძის ჩემის კათალიკოზისა ყოფილიყო და ციხეში დატყუევებულიყო. მარიამ დედოფალს დაეხსნა და სუეტიცხოვლისთვის შემოეწირა. მას უკან ამილახორს კათალიკოზს საერისთაოს წაეღო და იქ დატყუევებულიყო და მერმე ჩუენ დავიხსენით“ და ისევ სვეტიცხოველს შევსწირეთ, — გვაუწყებეს კათალიკოსი იოანე დიასამიძე 1689 წელს.

3. „ჟამნი ესე... ოდეს ჯერ ლეკთა გასტეხეს სვეტიცხოველი და მერმე ოსმალნი-ურუმნი მოვიდნენ და დაიპყრეს ქუეყანა ესე ჩუენი ქართლი, მაშინ იავარყვეს და წარმოსტყვევნეს საყდარი და ტყვეყვეს საყდრისა ამისა რაოდენი წიგნები პოვეს და ჩუენ ძიებაი ვყავით, რაოდენი ვიპოვეთ, დავიხსენით ფასითა და ისევ სვეტიცხოველს შევწირეთ“, — ვკითხულობთ კათალიკოს დომენტი მეოთხის მინაწერში (1725 წ.).

4. „ოდეს თამაზ-ხან ქალაქს შემოვიდა და მღვიმე გატეხეს, მაშინ ყიზილბაშთ ეშოვნათ ეს ჟამნ-გულანი და მე, ანჩისხატის კანდელაკმა დავით, დავიხსენ და ისევ სვეტიცხოველს შევწირე“, — იკითხება გვიანდელ მინაწერში (1735 წ.).

როგორც ჩანს, ეს ხელნაწერი რამდენჯერმე დაუტყვევებიათ და გაუტაცნიათ, მაგრამ ქართველებს დაუხსნიათ და სვეტიცხოველისათვის შეუწირავეთ. ცნობილია ანალოგიური შემთხვევები: მოღწეულია „მრავალთაგან განსყიდული“ სახარება, დიდი სჯულისკანონი და სხვა წიგნები.

ხელნაწერთა ხელყოფა და მისი გმობა. უკანასკნელად უნდა მოვიხსენიოთ ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობის სრულად მოუღ-

წევლობის კიდევ ერთი მიზეზი. ზოგ ხელნაწირს თვით ქართველები აზიანებდნენ და არც უფიქრდებოდნენ. თუ რაოდენ სავალალო შედეგი სდევდა ამას. დავიშორებთ მხოლოდ ორ ფაქტს.

საინტერესოა ე. თაყაიშვილის მიერ მოთხრობილი ეპიზოდი: მესტიის სახარებიდან (XI ს.). რომელიც ოთხთავის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ნუსხადაა მიჩნეული, ლატალელ სივასტი ჩარკვიანს ამოუჭრია თურცული და ყოველთვის ჯიბით ატარებდა. მას ამ შემთხვევაში ხელნაწერის სიყვარული კი არ ამოძრავებდა, არამედ ის გარემოება, რომ ამოჭრილი ფურცლის ქვემო არშიაზე გვიანდელი ხელით ეწერა: „სიტისა წმინდა გიორგის შემოაწირე მე. თავადმა ზურაბ ჩარკვიანმა. ხატი ესე მაცხოვრისა და შეიწყალო მონა შენი. ამინ“. ს. ჩარკვიანი ამ მინაწერით ლამობდა ჩარკვიანთა თავადობის დამტკიცებას!

ჰომილეტიკური კრებული (X ს.). რომელიც გურიაში. უდაბნოს საფანეში. აღმოაჩინა დ. ბაქრაძემ, ხოლო თბილისში ჩამოიტანა ა. შანიძემ. ადრე ძალიან დაუზიანებიათ ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებლის მოწაფეებს — მათ ფურცლები ამოუჭრიათ და ყდებად გამოუყენებიათ თავიანთი სახელმძღვანელოებისათვის (სასწავლებლის ინსპექტორმა ეს ფურცლები გადასცა თ. ჟორდანიას. რომელმაც ისინი ქართულ სიძველეთსაცაჟს შესწირა. ა. შანიძემ შეძლო ამ ფურცლების მიკვლევა და უდაბნოს მრავალთავთან შეერთება).

არაერთი ხელნაწერის ანდერძ-მინაწერებიდან ჩანს, რომ ძველი წიგნების დაზიანება (ცალკეული ნაკვეთების ამოღება, საინტერესო ტექსტის შემცველი ფურცლების ამოხევა და ა. შ.) არცთუ იშვიათი მოვლენა იყო, ამიტომაც ხელნაწერთა მფლობელები (დამკვეთნი. შემწირველნი. კალიგრაფები და სხვ.) წყევლა-კრულვას უთვლიდნენ ყველას, ვინც კი ხელყოფდა მათ წიგნს. ამით აიხსნება, რომ გრცელი კრებული „შეხვეტილიანის“ (1778 წ.) შემდგენელ-გადამწერი ნიკოლოზ ჩაჩიკაშვილი საგანგებოდ ამახვილებდა ამაზე ყურადღებას და წყევლა-კრულვას უთვლიდა მის მიერ დამზადებული ნუსხის დამზიანებელსა და წამრყენელს: „წყეული იყოს. რომელსაც აქედამ ამბავი მოეწონოს და ან რვეული ამოგლიჯოს და ან ფურცელი აღმოხიოს და ან უბრალოდ არშიაზე ბლაჯვა დაუწყოს ან ფინთად და უნაღველად და ნისიად იხმაროს“.

აღნიშნული სამუშაო და სამარცხვინო ჩევეა იმდენად გავრცელებული ყოფილა, რომ ნ. ჩაჩიკაშვილს საჭიროდ დაუწახავს

მასზე მეორედ შეჩერება: „გაუწყრეს სამება, რამაც კაცმან, ან ბატონმან, ან ამხანაგმან, ან მცირემან, ან დიდებულმან შეიხარბოს, დამალოს, ან რვეული და ფურცელი ამოგლიჯოს და ამოხიოს, ან ვინც არ გაუფრთხილეს“.

ამრიგად, ქართველი საზოგადოებრიობის მნიშვნელოვანი ნაწილი ჩაბმული იყო ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობაში. ენერგიულად იღვწოდა შემოქმედებით სარბიელზე, დღენიადაგ ზრუნავდა ხელნაწერების დაცვასა და გამრავლებაზე, ეროვნული წიგნალი ფონდის გამდიდრებაზე. ერთხელ კიდევ შეიკვილია გავი-მეორით, რომ ქართველთა შორის მრავლად იყვნენ „ტრფიალნი წიგნთაი“.

„წიგნთა ტრფიალნი“ იღვწოდნენ ყველგან და ყოველგვარ პირობებში. ჩვენი მსჯელობა არ იქნება სრული და ძველ ქართველ მოღვაწეთა საქმიანობა ვერ წარმოსდგება ღირსეულად, თუ არ აღვნიშნეთ ერთი საგულისხმო გარემოება. რომელიც უფრო ნათლად წარმოაჩენს მათ ღვაწლსა და დამსახურებას ეროვნული მწიგნობრობის განვითარებაში. ეს კი შემდეგია: ქართველი მწიგნობრები წერდნენ ყველგან, სადაც კი მოხვდებოდნენ, და ყოველგვარ პირობებში. ისინი წერდნენ თბილისის, ქუთაისის, გრემისა და თელავის სასახლეებში, დადიანის, გურიელისა და რაჭის ერისთავის კარზე, საციციანოში, გარეჯის სენაკებსა და ვარძიის დარბაზებში, გელათის აკადემიასა და წყაროსთავის სემინარიაში, დასავლეთის, ახლო აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო კერებში, აგრეთვე სხვა პუნქტებშიც. მაგალითად, რუსეთსა და მის მომიჯნავე ტერიტორიაზე ქართველები თხზავდნენ თავიანთ მნიშვნელოვან სამწიგნობრო კერებში: მოსკოვში, პეტერბურგში, ასტრახანში, ყიზლარში, მოზდოკში. კრემენჩუგსა და მირგოროდში. აგრეთვე ელაღიმირში, ნოვგოროდში. ლისკოვოში. პეტერგოფში. პეტროზავოდსკში. გეორგიევსკში, პერმში, ეკონონეჟში, რიაზანში, სტავროპოლში და სხვ.

იგივე შეიძლება ვთქვათ დასავლეთსა და ახლო აღმოსავლეთზეც. ქართველები იღვწოდნენ იერუსალიმსა და საბაწმინდაში, სინისა და შავ მთაზე, კონსტანტინოპოლსა და ოლიმპზე, ათონსა და პეტრიწონში, აგრეთვე რომში. პრაღაში, კუნძულ ტინეოსზე. თაგრიშში, ისპაანში, ქირმანში, ყანდაარში, შირაზში, შუშტარში. იზმირხანაში, ხოსროვაბადში და სხვ.

ქართველ მწიგნობრებს მუშაობაში ხშირად უშლიდათ ხელს

მოუცლელობა, სხვა საქმეებით გადატვირთვა, მაგრამ ეს ვერ აიძულებდათ კულტურულ-შემოქმედებით საქმიანობაზე ხელის აღებას. ისინი მაინც ახერხებდნენ თხზვას, თარგმნას, ხელნაწერთა გამრავლებას. ექვთიმე ათონელს წინამძღვრობისას (1005-1019) „ყოველი ზრუნვაი და საურავი მონასტრისაი ეტვირთა“, რაც, პუნებრივია, ხელს უშლიდა — „მრავალფერთა ზრუნვათათა დაესრწოდა თარგმანებისაგანს წმიდათა წერილთაისა“; სულხან-საბა ორბელიანი „ერისაგანს იყო და წარჩინებული და სოფლისა საქმისაგან უცალო“ და, „მედარებით, ნაკლები დრო რჩებოდა ლიტერატურულ-მხატვრული და ფილლოლოგიური მუშაობისათვის.

მოუცლელობას არაერთი მოღვაწე ჩიოდა. მაგალითად, კალეგრაფი იოსები შენაშნავდა: „თუ რომ ჩემის უცოდინარობით შემცდარი იყოს რამე ან ავი ხელი იყოს, რომ ვერ გამოიცნოთ, იმის გულისათვის, რომ საკრებულოსა საქმესში ვიყავ-ხოლმე და ვეშურებოდრი, ამისათვის მოტევენას ვითხოვ“; „ბარამგულიჯანიანის“ გადამწერი გვაუწყებდა: „მე რომ... ამის დაწერას ხელვკყავ, მეწადა პირველად, რომ კარგა დავსწერო, მაგრამ... პატრონის ქალის ძახილებით მიმოთრეულსა დრო და ნება უკეთესად წერისა არა მქონდა“.

რადგან გადატვირთვის გამო ზოგიერთი მწიგნობარი ღღისით ვერ პოულობდა დროს ლიტერატურული საქმიანობისათვის, ღამით მუშაობდა. მაგალითად, გიორგი მთაწმინდელი დაბეჭდვებით აღნიშნავს, რომ ექვთიმე ათონელს „უფროისნი წიგნი ღამით სანთლითა უთარგმნიან... ფრიადისა უცილობისაგან და საურავთა“. ერთგან ექვთიმეც გვამცნობს: „უცალო ვიყავ და უფროისი ღამით მიწერია“.

ღამით მუშაობდნენ სხვანიც. ალექსი მესხიშვილი (XVIII ს.) „ხრონოგრაფის“ მინაწერში მოგვითხრობს: „უფროისად ღამით ვნუსხევდი, რამეთუ ფრიად მასწრაფებდნენ და მეცა ვისწრაფდი, რათამცა მსწრაფლ აღრე აღმეწერნეს“; ამბროსი წილკნელის (XVIII ს.) სადღესასწაულოს მინაწერში იკითხება: „ეს ჩემმა მოსაყდრემ ეპისკოპოსმა სცნას, რაზე ვიწყალებ თვალებს, შუაღამეა რომ ვსწერ წილკანს“; სიონის დეკანოზი იოანე ოსეს ძეც ვვაუწყებს, რომ „უცალობითა უმრავალჯერეს ღამით წერდა“.

მწიგნობრობის მოყვარულ ქართველ მოღვაწეებს ვერაფერი აშინებდათ, ვერავითარი დაბრკოლება ვერ აიძულებდათ ხელნაწერთა გამრავლებაზე ხელის აღებას; ისინი თავაუღებლივ მუშაობ-

დნენ განსაკუთრებით მძიმე პირობებშიც, ზოგჯერ უსახლკაროდ, უბისაოდ, ულუქპაპუროდაც კი. მაგალითად, დიდი სვინაქსარის გადამწერი ათახასე (XI ს.) მოგვითხრობს: „ფრიადითა ქირითა და გულსოდგინეობითა გაოდმოვეყრე... დიდითა ღუაწლითა. ღმერთმაჲ იცის, — ვაიმე და ვაიმე, — ქირნი უსახლობისა და უადგილობისანი, რომელ სხვასა არავის წაჰკიდებია ესევეთარი, რამეთუ სოფლისა ღელვათა და განსაცდელთა შინა ვეფალ ყელამდის“; ბერთუბანს შეიხსნული გაბრიელ სავინაშვილი (XVIII ს.) გვაუწყებს: „უკაროს სახლშიდ ვსწერდი. ქარმახ და სიცხემ არ შოძასევხა“; ზეიდედ მწერლის (XVI ს.) ანდერძში ვკითხულობთ: „ავისა ნაშრომისათვის ხუ დამწყევთ, რამეთუ თვით ღმერთმაჲ იცის, ამის წერა-შიან არცა პატივი მქონდა და არცა ვინ იყო ხელისა აღმჰყრობელი ჩემი. შიშხილითა, გლახ რუდუნებითა ვწერდი“.

ქართველი კალიგრაფები ეტრატის სიძვირის გამოც კი არ იხედნენ უკახ. მაგალითად, ლარგველი მოღვაწე ავგაროზ ბანდაისძე (XIV ს.) „დიდსა სიგლახაკესა და ეტრატისა სიძვირესა და შფოთსა და უცალობასა შინა“ ამზადებდა ხელნაწერებს.

ქართველი მწერლები თუ კალიგრაფები ხშირად უჩიოდნენ ხანდაზმულობას, ჯახმრთელობის შერყევას, მხედველობის დაქვეითებას და ა. შ., მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მაინც განაგრძობდნენ მწიგნობრულ-შემოქმედებით მუშაობას.

ძალზე მძიმე მდგომარეობაში ეწეოდა მრავალმხრივ მეცნიერულ-ლიტერატურულ საქმიანობას ახლო აღმოსავლეთის სავანეებში იოანე-ზოსიმე, რომელიც ხშირად აღნიშნავდა თავის მოხუცებულობას. იგი „უამსა ოდენ ბოროტად მოხუცებულებისათა“ ამზადებდა არაერთ ნუსხას, რომელთაც ზოგჯერ ასეთ ანდერძ-მინაწერს ურთავდა: „დავჩრიკე წმიდაი ესე წიგნი... დიდად ხაშმმან და ბრმამან“. ჯანმრთელობის შერყევასა და მხედველობის დაქვეითებაზე წუხდა იგი სხვა ხელნაწერებზე მუშაობის დროსაც. სინურ სახარებას აწერია: „დავჩხრიკე წმიდაი ესე სახარებაი ოთხთავი ხელითა ჩემ ცოდვილისაითა დიად ხაშმმან და ბრმამან და დიად უღონომან“. სხვა კრებულის მინაწერში ვკითხულობთ: „ფრიად ხაშმსა და თუალმორიდებითსა დამიჩხრეკიან“. ღვაწლმოსილი მწიგნობარი მორიდებით ბოდიშობდა: „უცბად ჩსრეკისათვის ნუ ვინ დამწყევთ... სნეულმან დავწერენ უძლურებასა შინა დიდსა“.

იოსებ სამებელი (XVIII ს.) კონდაკის მინაწერში გვაძნობდა: „მე წერა აღარ ძალმედებოდა, ორმოცდაცხრამეტი წელი გადმევ-

ლო... ხელად ვიღე კონდაკი ესე. თავიც დაძრული მქონდა და ხელის, თვალითა მცირედ განვიციდიდი ხატებასა კაცისასა“; არანაკლებ საინტერესოა ამბროსი წილკნელის მინაწერი: „ამ დამწვარდაქცეულობაში გავრჩილვარ და დავმაშვრალვარ და თუ კიდევ მოწადინე ეყოფილვარ და ვარ დღესაცა, ქეშმარიტებით, თულა სოფელმან მაცალა. მაგრამ მეტმა აქაურმა მწუხარებამაცა და სნეულეზამაცა და აწ მოხუცობამაცა სიცოცხლის ღონე მიმტაცა“; ნიკოლოზ ორბელიანს (1672-1732) თავისი უკანასკნელი შრომები ავადმყოფობაში დაუწერია: „ავად ვიყავ და ვერ ვკდებოდი, წოლით დამიწერია. ვეშურებოდი, სიკვდილს მოველოდი“; აქვე არ შეგვიძლია არ დავიმოწმოთ ნაწყვეტი დავით გურამიშვილის წერილიდან მირიან ბაგრატიონისადმი, რომელსაც პოეტმა „დავითიანთან“ ერთად სარწყავისა და წისქვილის ნახაზები გაუგზავნა: „ამის ავად მოხაზულობას ნუ დამიწუნებენ. ცალის თვალით სულ ბრმა ვიყავ, მეორითაც ავად ვხედავდი. ჩემის ხელით მაგის მეტი ვერ შევიძლე და სხვას ვერავის ვენდევ“.

ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ საქართველოს მოსახლეობას ხშირად არბევდა და აწიოვებდა მომხდური მტერი. სისხლისმღვრელი, უთანასწორო ბრძოლა, დამპყრობელთა შემოსევა და ავაზაკური თარეში ძირს უთხრიდა ქვეყნის ეკონომიკას, აჩანაგებდა მეურნეობას, აფერხებდა ლიტერატურულ საქმიანობას, აბრკოლებდა ერის შემოქმედებითი პოტენციალის გამოვლინებას. ქართველთა სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ ძნელბედობის ხანაში, მტრის თავდასხმის მოლოდინშიც კი, ბევრი მათგანი ენერგიულად განაგრძობდა მუშაობას.

გარეგელი მოღვაწე იოსებ არაგვის ერისთავის შვილი (XVIII ს.) ბასილ დიდის თხზულებათა ქართული თარგმანის ანდერძში გვამცნობს: „ქართლისა და კახეთის ოხრება დაიწყო. უდაბნოც სუსტდებოდა: ხან ოსმალის ეჭირა, ხან ყიზილბაშს... დიალ, ლეკთ შიში შეიქნა ჩვენ ქვეყანაში და ნამეტანად კახეთში! დიალ, დიდი შიში შეიქნა!“

გარეგაში მწიგნობრულ-საგანამანათლებლო საქმიანობა მაინც გრძელდებოდა; მიუხედავად ლეკთა თავდასხმის შიშისა, მუშაობას განაგრძობდა გარეგელი გაბრიელ საგინაშვილი, რომელიც ჰაგიოგრაფიული კრებულის ბოლოს მორიდებით წერდა: „ავად წერისათვის ნუ დამწყევლით. ვეშურებოდი, ლეკისაგან გვეშინოდა. ამ წიგნს რომ ვწერდი, მოუხდა ლეკის ჯარი დავით გარეჯას“. სახარების მი-

ნაწერში იგივე კალიგრაფი აღნიშნავდა: „ვეცადე დიდად სიპართლესა და ხელს, მაგრამ ლეკთაგან გვეშინოდა. თუ რა უცბად მეწეროს, ნუ დამწყევლით, გვეედრებით“.

ზოგიერთი გადაწყვეტი არათუ მტრის თავდასხმის შიშის, არამედ მტრის ხელით მიყენებული ჭრილობის მიუხედავადაც კი არ წყვეტდა მუშაობას. 1726 წელს გადაწერილი სახარების ანდერაშში იკითხება: „ავაზაკთაგან მოწყულულ ვიყავ და ბექნი ჩემნი წყლულ და უსჯულოთა აგარიანთაგან შეცულ და რაიც ნაშავე ნახოთ, ნუ მწყევთ ღვთის გულისათვის, არამედ შენდობით მომიხსენიეთ“.

მაშინაც კი, როდესაც მტრის მოძალების გამო მწიგნობრები თავიანთ სადგომებს ტოვებდნენ და გარბოდნენ, ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო მუშაობას მაინც არ წყვეტდნენ და ახალ საცხოვრებელ ადგილას განაგრძობდნენ; სულხან-საბა და ზაალ-ზოსიძე ორბელიანები სოფელ ქვიშხეთში შეეხიზნენ ვახუშტი აბაშიძეს და იქ განაგრძეს ერთობლივი მუშაობა; გარეჯელმა ექვთიმე ბარათაშვილმა ახალგორს მიაშურა, ქსნის ერისთავთა სახლს შეაფარა თავი და იქ განაგრძო წიგნების დამზადება; სპარსელთა შემოსევის გამო გაქცეული იოანე ოსეს ძე ღუშეთში განაგრძობდა მუშაობას: „ვიღვენებოდით რა ტფილისით სპარსთაგან, ჟამად და ჟამად და ადგილითი-ადგილად ვიცუალებოდით და მიმოვეცკეთებოდით, ვიწყე წერად ამისა ადგილსა შინა მწირობისა ჩემისასა ქალაქსა ღუშეთს... უფროსლა მუხლთა ზედა... ვჰსწერენ კაბადონნი ამისნი“, — გვაუწყებს იგი გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა კრებულის მინაწერში (1800 წ.).

ქართველი მწერლები ლიტერატურულ-შემოქმედებით მუშაობას განაგრძობდნენ არათუ ხიზნობაში, არამედ ტყვეობაში, ექსორიაში, პატიმრობაშიც კი; ქეთევან დედოფალი წერდა შირაზში, ფარსადან გორგიჯანიძე — შუშტარში, ვახტანგ მეექვსე — ისპაანსა და ქირმანში, დომენტი მეოთხე და იესე ტლაშაძე — კონსტანტინოპოლში, გიორგი ბაგრატიონი — პეტროზავოდსკის ციხეში, თეიმურაზ ბაგრატიონი — თავრიზში და ა. შ.

ჩაოდენ დიდი უნდა ყოფილიყო მშობლიური მწერლობის სიყვარული, რომ ესოდენ ძნელ პირობებში ქართველ მწიგნობრებს მაინც განეგრძოთ მუშაობა და ხელი არ აეღოთ საგანმანათლებლო საქმიანობაზე!

გაჭირვებაში ჩაყარდნით ქართველებს ესმოდათ, რომ კვნესითა და ტირილით არა გამოვიდოდა რა და მოთქმა-ვაებით მდგომარეობა

არ გამოსწორდებოდა. ისინი თავგამოდებით ცდილობდნენ წვლილი შეეტანათ მშობლიური ლიტერატურის ზრდა-განვითარებაში, ეროვნული მწიგნობრობის გამდიდრებაში და მით, ერთი მხრივ, წარმოეჩინათ და შეენარჩუნებინათ ქართული კულტურის თავისთავადობა და სილიადე, მეორე მხრივ, შემოქმედებით მუშაობაში ჩაეკლათ თავიანთი დარდი. მათი საერთო აზრია გამონატული არჩილ ბაგრატიონის (1647-1713) სიტყვებში:

მოღვაწეა სჯობს სულისა უღებებითა დებასა,
რა ძალუც უქმად ყოფასა, კაცობის სულ დადებასა,
უსარგებლოსა ტირილსა, მოთქმასა ან გოდებასა?

როდესაც ვაკვირდებით ქართველ შემოქმედთა ცხოვრების რთულ გზას. ერწმუნდებით, რომ მრავალ მათგანს შეეძლო გაემეორებინა ვახტანგ მეექვსის სიტყვები: „ჩემი ჭირი ქვას ჰქონებოდა, დადნებოდა. ჩემი ფიქრი და ნაღველი ზღვის ალაგს აავსებდა“.

კმაყოფილებისა და მადლიერების გრძნობით უნდა აღვნიშნოთ რომ მდგომარეობის სირთულეს ვერ ჩაუკლავს ქართველთა შემოქმედებითი უნარი, ვერ შეუწყვეტია ლიტერატურული ცხოვრების მაჩისცემა, ვერ ჩაუხშავს ქართველთა ინტერესი მშობლიური კულტურისადმი. ჩვენი სახელოვანი მწიგნობრები ვერ დააშინა ხიზნობამ, ტყვეობამ, ექსორიამ, ემიგრაციამ, მართლობის ურვამ. ჯანმრთელობის შერყევამ, მხედველობის დაქვეითებამ და ა. შ., რადგან გულს მომაგლის იმედი უნათებდათ. მათი აზრით, „სიბრმე უდროოდ კაცს არ აბერებს, თუ გული მთლად აქვს, კიდეც ამლერებს“ (დ. გურამიშვილი). მომაგლისადმი რწმენით განაგრძობდნენ ისინი ლიტერატურულ-შემოქმედებით მუშაობას და ამავე რწმენით ურთავდნენ თავიანთ წიგნებს ასეთ მინაწერებს: „ხელი მწელისა მიწასა შინა ლპების და ნაწერნი ჰგიან“, „მშრომელთა ხელი მიწდების და ნაშრომი განძად დაშთების“, „მშრომელი წარვალს და ნაშრომი ჰგიეს“. „მშრომელნი მტუერ და ნაცარ ვიქმნებით, ზოლო ნაშრომი ჰგიეს უკუნისამდე“ და ა. შ.

ქველი ქართული წიგნთსაცავები

I

ქართველი საზოგადოებრიობის ტრადიციულმა ნიშან-თვისებამ — წიგნების დიდმა სიყვარულმა, „წიგნთა ტრფიალთა“ სიმრავლემ განაპირობა ქართული წიგნთსაცავების ადრეულ ხანაში აღმოცენება. ქართული წიგნთსაცავების ისტორია ისევე ძველია, ისევე მრავალსაუკუნოვანია, როგორც ქართული წიგნის ისტორია, როგორც ქართული მწიგნობრობის ისტორია.

ჯერ კიდევ შუშანიკ დედოფალს (V ს.) ჰქონდა ცურტავის სასახლეში პირადი ბიბლიოთეკა, რომლის ნაწილი („ევანგელეი თვისი და წმიდანი იგი წიგნნი მოწამეთანი“) მან ციხეშიც წაიღო; წიგნები მრავლად ყოფილა ქართლის ერისთავის ნერსეს (VIII ს.) ოჯახში, სადაც განათლება მიიღო გრიგოლ ხანძთელმა, რომელმაც იქ „დაისწავლა დავითი და ხმითა სასწავლელო სწავლაი საეკლესიო, სამოძღურო ქართულსა ენასა შინა ყოველი დაისწავლა და მწიგნობრობაიცა ისწავა მრავალთა ენათაი და საღმრთონი წიგნნი ზეპირით მოიწუარნა“; ქართლის კათალიკოსის სამოელის (VIII ს.) წერილიდან ჩანს, რომ მერვე საუკუნის ოთხმოციან წლებში ქართულ ეკლესიებში უკვე იყო ჰაგიოგრაფიული ძეგლების შემცველი ხელნაწერი წიგნები.

უფრო მეტი ცნობა გვაქვს შემდგომი ხანიდან: სინის მთის ქართველებს X საუკუნეში უკვე იმდენი წიგნი ჰქონდათ, რომ კატალოგიც კი შეუდგენიათ; ძველთაგანვე „დიდი წიგნის საცავი“ არსებობდა ათონის ქართველთა საეანეში; ტბეთის ტაძარშიც „ძუელნი წიგნნი მრავალნი“ ყოფილა; ანტონ პირველი იხსენიებს „საუნჯეთა წიგნის საცავთა მცხეთისა ეკლესიისათა“; გადმოცემით, იოსებ სააკაძემ (თბილელმა) თბილისის სიონთან დააარსა წიგნთსაცავი, რომელიც შემდეგ ვახტანგ მეექვსემ და დომენტი კათალიკოსმა განაახლეს; ერთი ცნობით, ანტონ პირველის დროს მცხეთის ტაძარს 7000-მდე წიგნი ჰქონდა და ა. შ.

ძველი ისტორიულ-ლიტერატურული წყაროების ჩვენებით. დიდი თუ პატარა წიგნთსაცავი არსებობდა ყველა მნიშვნელოვან ეკლესია-მონასტერში. განათლებულ ოჯახში და ა. შ. მათი დაარსებისა და გამდიდრების მიზნით ენერგიულად იღვწოდნენ სამღვდლო თუ საერო პირნი.

თავდაპირველად შევჩერდებით ეკლესია-მონასტრების ბიბლიოთეკებზე. უპირატესად სამონასტრო წიგნთსაცავებზე.

ძველი ქართული მწერლობა ვითარდებოდა არა მარტო ქალაქებსა და სოფლებში. არამედ მონასტრებშიც. ბევრი მონასტერი საქართველოში. ისე როგორც თითქმის ყველა ქრისტიანულ ქვეყანაში (ბიზანტიაში, რუსეთში, სომხეთში და ა. შ.), მწიგნობრობის კერა იყო. იქ საკმაოდ იგრძნობოდა ეპოქის ლიტერატურული მაჯისკემა. მართალია, „მონასტრები წარმოადგენდნენ უცოლ-ქმრობაზე დაფუძნებულ არანორმალურ საზოგადოებრივ ორგანიზმებს“ (ფ. ენგელსი). მაგრამ მათი, როგორც მწერლობის კერების მნიშვნელობა უცილობელია. „მონასტრების, როგორც დამწერლობისა და საკოლონიზაციო ბაზების დამწერგავთა პროგრესული როლი“ ერთობ დიდი იყო. ამიტომაც წერდა ი. ჯავახიშვილი: „მონასტრებს სამშობლოს წინაშე დიდი კულტურული ღვაწლი მიუძღოდათ: განა მდიდარი საეკლესიო მწერლობა და მრავალმხრივი ხელოვნება სულ მათი შექმნილი არ არის? მაშინდელი მონასტერი უმაღლესი გონებრივი განვითარების საყრდენი იყო“.

ქართულ მონასტრებში თავმოყრილი იყვნენ მწერლები. მეცნიერები. კალიგრაფები, „ეტრატის შემქმნელები“. წიგნების „მკაზმელები“, „მმოსელები“ და სხვ. იქ გაჩაღებული იყო ორიგინალურ ნაწარმოებთა თხზვა. უცხო ენებიდან თარგმნა და რედაქტირება, ახალი ნუსხების დამზადება. ძველი ხელნაწერების გაცხოველება და ა. შ.

ყველა მონასტერში, სადაც კი გაშლილი იყო კულტურულ-ლიტერატურული საქმიანობა, არსებობდა წიგნთსაცავი: კერა ძველი ქართული მწიგნობრობისა, ძველი ქართული სულიერი კულტურისა იმაიდროვლად იყო საბიბლიოთეკო კერაც. მართალია, ყველა მონასტრის წიგნთსაცავზე საკმარისი ცნობები არ მოგვეპოვება. კიდევ უფრო ცოტა მასალაა მოღწეული სამონასტრო ბიბლიოთეკების ორგანიზაციულ საქმიანობაზე, მათ წესებსა და სარგებლობის პრინციპებზე. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, რადგან მონასტერთა უმრავლესობაში წიგნთსაცავების არსებობა დადასტურებულია,

გვაქვს საფუძველი და უფლება ყველა მწიგნობრულ-საგანმანათ-
ლებლო კერა საბიბლიოთეკო კერადაც მივიჩნიოთ.

მწიგნობრის ხელობა. ვიდრე ეკლესია-მონასტრების ბიბლიო-
თეკებზე (და, საერთოდ, ძველ ქართულ წიგნთსაცავებზე) საუბარს
დავიწყებთ, მოკლედ მოვიხსენიებთ იმ შრომას, რომელიც წინ უს-
წრებდა მათ დაარსებასა და გამდიდრებას, ორიოდ სიტყვას ვიტ-
ყვით იმ მუშაკებზე, რომელთა თავაულებელი გარჯითა და რუდუ-
ნებით შეიქმნა ხელნაწერთა უმდიდრესი კოლექციები.

მონასტრებში კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობისათ-
ვის მოსამზადებლად ძველ ქართველ მწიგნობრებს რამდენიმე ხე-
ლობის შესწავლა უწევდათ. ზემოხსენებული ლარგველი მოღვაწის
ავტაროზ ბანდაისძის (XIV ს.) ცნობით, მას ბევრი რამ შეუსწავლია,
ვიდრე ლიტერატურულ საქმიანობას შეუდგებოდა. პარაკლიტონის
ანდერძში იგი გვაუწყებს: „წყალობითა ღმრთისაითა მომეცა თვი-
ნიერ მოძღურისა, ხელოვნებაი ესევეთარი: პირველად ხელი სწა-
ვაი ხუცობისაი, ხოლო მეორე მწიგნობრობისაი... წერაი ხუცური-
საი... შექმნაი ეტრატისაი... შეკრვაი წიგნისაი... მხატვრობისაი...
მკერვალობისაი.. ტყავის კერვისაი... ხუროვნობისაი... ხელი მე-
ათე მსოფლიო მუშაობისაი“.

მომზადებულ პირთა სამწერლობო კერაში თავმოყრა, ცნადია,
ქმნიდა ხელსაყრელ პირობებს მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო
მუშაობის გაშლისათვის. რასაკვირველია, ყველა მწიგნობარი ასე
მრავალმხრივ მომზადებული არ ყოფილა, მაგრამ სავანის ბინადარ-
თა შორის წერა-კითხვის მცოდნენი საკმაოდ მრავლად იყვნენ.
რადგან, მათი რწმენით, „ვითარცა მტილი მზუარისაი ურწყავი გან-
ხმების და უნაყოფო იქმნის, ეგრეთვე გონებაი მონაზონისაი უნა-
ყოფო არს თვინიერ წიგნისა კითხვისა და სმენისა სწავლათა სუ-
ლიერთა“. აქვე დავსძენთ, რომ წერა-კითხვის ცოდნის აუცილებ-
ლობა საგანგებოდაა აღბეჭდილი ძველ ძეგლებში (ვაჰანის ქვაბთა
განგება. 1748 წლის საეკლესიო კრების დადგენილება, ერეკლე მე-
ორისა და ანტონ პირველის მიმართვა ეპისკოპოსებისადმი და სხვ.).

წიგნების გადაწერა, შემკობა, აკინძვა, ძველი ხელნაწერების
გაცხოველება და აღდგენა გავრცელებული ხელობა იყო და ამით
ბევრი მწიგნობარი ირჩენდა თავს და ინახავდა ოჯახსაც.

„გადაამწერლობა ისეთივე ხელობა იყო, როგორც სწვა ხელო-
ბეი... რასაკვირველია, ყოველ განათლებულ ადამიანს შეეძლო
თავისთვის რომელიმე წიგნი დაეწერა ან გადაეწერა, მაგრამ ყვე-

ლას არ ჰქონდა ამისთვის საჭირო მოცლილობა და მეტადრე კარგი და ლამაზი ხელი, რომ საკითხავი წიგნისათვის შესაფერისი ყოფილიყო. ამიტომ იყვნენ ისეთებიც, რომელთაც გადამწერლობა ხელობად ჰქონდათ არჩეული და მთელ, ან მთელ თავისუფალ დროს ამას ანდომებდნენ. ეს ხელობა უფრო მონაზვნებს შორის იყო გავრცელებული პირველ ხანებში მაინც. ბერები, რასაკვირველია, მართო სასულიერო და სამეცნიერო თხზულებებს ამზადებდნენ ხოლმე, საერო მწერლობისა და თავისუფალ მეცნიერებათა დარგების წიგნების წერა-გავრცელება, უეჭველია, ერისკაცების ხელობა იქნებოდა ძველადაც, XI—XII სს-შიც იმგვარადვე, როგორც ეს XVI—XVIII სს-ში იყო“ (ი. ჯავახიშვილი).

რადგან ხელნაწერთა გამრავლება შემოსავლის საშუალება და, ხშირ შემთხვევაში, არსებობის წყარო იყო, ბუნებრივია, გადამწერისი გულმოდგინედ ირჩებოდნენ: არჩევდნენ საწერ მასალასა და იარაღს, ეძებდნენ სრულფასოვან დედანს, ცდილობდნენ საძუშაოს მაღალ დონეზე შესრულებას, წიგნის სათანადოდ „შემზადებას“. ისინი „ხელის სიკეთეს“ უფროთხილდებოდნენ და „ხელის გამოჩენას“ ლამობდნენ, მაგრამ, თუ ობიექტური (ხელშემწყობი პირობების უქონლობა, საწერი მასალის მდარე ხარისხი, დედნის უეარგისობა და სხვ.) ან სუბიექტური (ხანდაზმულობა, მხედველობის დაქვეითება, ჯანმრთელობის შერყევა, მოუცლელობა, გამოუცდელობა და სხვ.) მიზეზებით საწადელს ვერ აღწევდნენ, პირიდან მითევებას ითხოვდნენ. ისინი არა მხოლოდ ეძებდნენ და არჩევდნენ დედანს, არამედ, ამასთანავე, ასწორებდნენ ტექსტში შენიშნულ შეცდომებს. ერთი სიტყვით, არას იშურებდნენ ახალი ხელნაწერი წიგნის სრულყოფისათვის. ნათქვამის დასადასტურებლად დავიმოწმებთ ორიოდ ნაწყვეტს მწიგნობართა ანდერძებიდან: „რაიცოდენ შემეძლო, გულსმოდგინებით მრავალჯამ ვძებნე და გამოვიძიე მრავალთა ძველთა წიგნთა შინა ხილვითა და მრავალთა მიფარულთა ადგილთა დაძველებულთა, დაშლილთა და დაყრილთა ფურცელთა შინაცა ვჰპოე ღიდის შრომით და ძიებით“; „თუცა რამ ამაში შეცთომილი, გინა სიტყვა მეტ-ნაკლები, ან წინა-უკანა იხილოთ რაიმე ცთომილნი, ნუ მწყევთ, ღვთის სიყვარულისათვის. უწყოდეთ... რომ დედანი ფრიალ განრყუნილი იყო მწერალთაგან და მე... გულსმოდგინებით დიდად ვეცადე გამართვასა და სისწორესა და თუ რამ დამიშთა დავიწყებისაგან და გინა ცთომით შემ-

ცილდა, თქუენ, როსელნიც მოემთხვიენეთ ცთომილსა, სიმშვიდით გამართვედეთ“.

წიგნთსაცავების ზრდა. ეკლესია-მონასტრების წიგნთსაცავების გამდიდრებაზე უკვე საუბნეთა დამაარსებლები ზრუნავდნენ. ილარიონ ქართველმა (822—875) „მოიგნა წიგნნი და დასხნა“ მის მიერ დაფუძნებულ მონასტერში (ოლიმპის მთაზე); გრიგოლ ხანძთელმა (759—861) მის პიერ დაარსებულ მონასტერში (უბეში, უბისაში) დაამკვიდრა წინამძღვარი და საფუძველი დაუდო იქაურ ბიბლიოთეკას — „თვისთი წიგნნი, რომელ აქუნდეს, დაუტევნა მონასტერსა მას“; იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის პირველმა წინამძღვარმა გიორგი-პროხოზე შევშელმა (XI ს.) „აღაშენა მონასტერი... ჯუარისაი და დასხნა მას შინა ყოველნივე შუენიერნი და კეთილნი წიგნნი“; ბევრი ხელნაწერი უძღვნა მისი ინიციატივით დაარსებულ პეტრიწონის მონასტერს გრიგოლ ბაკურიანისძემ (XI ს.). სახელდობრ, სახარებანი, „თარგმანებაი სახარებისა იოანეს თავისაი, ღმრთისმეტყუელი, წმიდისა ბასილის ითიკაი, მრავალთავი, ცხოვრებაი წმიდისა სვიმეონისი, ორნი წიგნნი წმიდისა მაქსიმესნი, სტოდელეი, საგალობელი რვათა ხმათაი“, სვინაქსარი, იადგარი, დავითნი და ა. შ.; სოფელ იტრიის ეკლესიის ამგებმა კათალიკოსმა დოროთეოსმა (XVI ს.) ახალ ტაძარს შესწირა „წიგნები, რაც ერთს მონასტერს მოუნდების, ყუელა კარგი და პატიოსანი“; სოფელ ტანდიში ვახტანგ (ორბელ) ორბელიანმა (XVII ს.), სულხან-საბა ორბელიანის მამამ, ააგო კარის ეკლესია და მრავლად უბოძა წიგნები და ა. შ.

ეკლესია-მონასტრების წიგნთსაცავების გამდიდრებაზე ზრუნავდნენ არა მარტო მათი დამაარსებლები, არამედ განმაახლებლებიც. შეგვიძლია მოვიხმოთ არაერთი საბუთი. მაგალითად, მელქისედეკ კათალიკოსის (1010—1033) ანდერძი სვეტიცხოვლის ტაძრისადმი. მასში ჩამოთვლილია წიგნები, რომლებიც მელქისედეკს მოუბოვებია მის მიერ განახლებული სვეტიცხოვლისათვის (სახარება, „იოანეს გამოცხადება“, „ანდრია სალოსის ცხოვრება“, „დავითნის თარგმანება“, მრავალთავი, სჯულისკანონი, მოწამეთა წიგნები, მარხვანი, მატიანენი და სხვ.).

ბევრი წიგნი შეუწირავთ ლარგვისის მონასტრისათვის მის განმაახლებლებს შალვა ერისთავსა და გრიგოლ ბანდაისძეს (XV ს.) — პარაკლიტონი, სამოციქულო, გულანი და სხვ., ლაბეჭინის მონას-

ტრისათვის — გრიგოლ ლაბეჭინელს (მეტაფრასი, სვინაქსარი, მარხვანი, საწინასწარმეტყველო და ა. შ.).

ქვემოთ მოვიხსენიებთ იმ დიდ სამუშაოს, რომელიც ამ მიმართულებით ჩაუტარებია გარეჯაში ონოფრე მაჭუტაძეს.

ეკლესია-მონასტრების წიგნთსაცავებზე საუბრისას უნდა აღვნიშნოთ ასეთი ფაქტიც: მონასტრების წინამძღვრები, ზრუნავდნენ რა წიგნთსაცავების გამდიდრებაზე, განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდნენ სავანის დამაარსებლის ცხოვრების აღწერილობას და ხშირად ასეთი წიგნების შექმნის მოთავეებადაც კი გამოდიოდნენ. ასე, მაგალითად, ხანძთის წინამძღვრის თეოდორეს ინიციატივით დაიწერა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, ზედაზნის წინამძღვრის მიქელის ინიციატივით — „იოანე ზედაზნელის ცხოვრება“, ონოფრე გარეჯელის თაოსნობით — „დავით გარეჯელის ცხოვრება“ და ა. შ.

ეკლესია-მონასტრების წიგნთსაცავები მდიდრდებოდა ქართველ მოღვაწეთა უხვი შეწირულებით; წიგნების შეწირვა იმდენად გავრცელებული და ხშირი მოვლენა იყო, რომ საილუსტრაციო მასალის დამოწმება ზედმეტადაც კი მიგვაჩნია. ჩვენ მხოლოდ ზოგიერთ საკითხზე შევიჩერდებით.

ხელნაწერი წიგნების შემწირველთ სხვადასხვა მიზანი ამოქმედდებდათ. ზოგი მხოლოდ ეკლესიის მსახურთა მიერ მისი სახელის მოხსენიებაზე ფიქრობდა და ამისთვის ირჩებოდა, ზოგი კი ამა თუ იმ სავანის წიგნადი ფონდის გამდიდრებაზე ზრუნავდა. ფრიად საგულისხმოა, რომ ხშირად ქართველი მწიგნობარი ზრუნავდა არა მარტო იმ სამწერლობო კერაზე, სადაც დამკვიდრებული იყო, არამედ, ამასთანავე, სხვა ქართულ სავანეზე, იქაურ წიგნთსაცავზე, მის გამდიდრებაზე. ეს მეტყველებს კულტურულ-საგანმანათლებლო კერებში დამკვიდრებულ ქართველთა კოლეგიალობაზე და ნათლად ადასტურებს მათ თანამოღვაწეობას.

ძველი ქართული კულტურის ადგილობრივი და საზღვარგარეთული კერების ურთიერთობა. ძველი ქართული კულტურის, ძველი ქართული მწიგნობრობის ადგილობრივსა და საზღვარგარეთულ კერებზე და იქ გაჩაღებულ ლიტერატურულ-შემოქმედებით საქმიანობაზე, კერძოდ, ამ სავანეთა ურთიერთობაზე, მრავალი საინტერესო ცნობაა დაცული ქართულ წყაროებში — საისტორიო თხზულებებში, ჰაგიოგრაფიულ ძეგლებში, მწიგნობართა მიერ დამზადებულ ხელნაწერებში, აგრეთვე აღაპებსა და სულთა მატიანეებში,

ეპისტოლეებში, სიგელ-გუჯრებში და ა. შ. მათი შესწავლით ირკვევა, რომ ძველი ქართული მწერლობის კერებს შორის, გარდა ტერიტორიული სიახლოვით გამოწვეული კავშირისა, არსებობდა მკიდრო შემოქმედებითი ურთიერთობა და აქტიური თანამშრომლობა. ზემოთქმულს, გარდა სხვა მრავალი საბუთისა, ადასტურებს ქვემოთ მოხმობილი მცირე მასალაც.

973 წელს კალიგრაფმა იოანე ბერამ შატბერდში გადაწერა და პარხალს შესწირა ოთხთავი; 1085 წელს მოსე ხანძთელმა „დიდებულიისა ლავრისა შატბერდისათვის“ გადაწერა „საწელიწდო საწინასწარმეტყველო“; ხახულში მოღვაწე დავით თბილელმა (XI ს.) პალავრისათვის გადაწერა იოანე ოქროპირის „იოანეს თავის თარგმანება“; ეფრემ საფარელმა (XII—XIII სს.) იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის დაამზადა გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებანი (დავით თბილელი და ეფრემ საფარელი, ჩანს, შორეულ პალესტინაში არსებული ქართული საგანეების წიგნადი ფონდის გაზრდისთვის ზრუნავდნენ).

რამდენიმე ფაქტი ქართული კულტურის საზღვარგარეთული კერების მოღვაწეთა ურთიერთობის ისტორიიდან: გრიგოლ ხარიტონწმინდელმა „საყოფელსა შინა წმიდისა მამისა ხარიტონისსა, პალავრას, ძუელსა მონასტერსა“ 1040 წელს „მოიგო“ კრებული, რომელშიც შესულია იოანე ოქროპირის, ეფრემ ასურისა და სხვათა სიტყვები, და შესწირა „მონასტერსა დედათასა დერტავს“; იმავე წელს „ქუეყანასა ასურეთისასა, საზღუართა ანტიოქიისათა, სასახებსა წმიდისა სვიმეონ საკვირველთმოქმედისასა. საყოფელსა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა, მონასტერსა ქართველთასა კალიპოსს“ კალიგრაფებმა გადაწერეს და „ჯუარს, რომელი აღეშენა ხელითა... პროხორესითა“, შესწირეს გრიგოლ ნაზიანზელისა და გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა თარგმანების შემცველი კრებული.

ათონის ქართველთა მონასტრის იმ ხელნაწერში, რომელშიც სვიმეონ მესვეტის ღვთისმარტასა და ბარლაამის „ცხოვრებანია“ შენახული, ყურადღებას იპყრობს გამაშვრის გიორგი შავმთელის (XI ს.) ანდერძი: „მე, გლახაკა ბერსა, გიორგი დაყუდებულსა, მასმიოდა, ვითა ესე წმიდისა და დიდებულისა ნეტარისა მართაის ცხოვრებაი და წმიდისა ბარლაამისი მთაწმიდას არა არსო და ამის ჯერისათვის ვინებე აღწერაი ამისი და მაგას ელკესიასა შემოწირვაი“. ჩანს, გიორგი შავმთელმა, რომელიც სირიაში, „მახლობელად მონასტერსა წმიდისა სვიმეონ საკვირველთმოქმედისასა“ მოღვაწე-

ობდა, გაიგო ათონელ ქართველთა წიგნთსაცავის მდგომარეობა და მას დახმარება გაუწია (1042—1044 წწ.). ასევე იერუსალიმელმა ქართველებმა, ვერ ნახეს რა ზოგიერთი ხელნაწერი სინის წიგნთსაცავში, თავიანთ სავანეებში დაბრუნებისთანავე დაამზადეს და სინელებს უძღვნეს პარაკლიტონი (1044 წ.), ნინოს, აბო თბილელის, ილარონ ქართველის, ექვთიმე ათონელისა და სხვათა საგალობლების კრებული (XII—XIII სს.) და ა. შ.

ბევრი მოღვაწე გულმოდგინედ ცდილობდა „ქამთა ვითარებისაგან“ განადგურებული სამონასტრო წიგნთსაცავების შევსებას. ნიკოლოზ ორბელიანმა დოდოს მონასტერს შესწირა კრებული, რადგან „ქამთა ვითარებისაგან მონასტერნი მოხრებულ იყვნეს და ყოველნი წიგნნი უჩინო ქმნილ იყვნეს“; ვინაიდან „უდაბნო იგი, უსჭულოთა მიერ იავარ ქმნილ იყო“, გიორგი დადიანმაც შესწირა გულანი და ა. შ.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ქართველი მწიგნობრები, რომლებიც ნებისთა თუ უნებლიეთ უცხოეთში ცხოვრობდნენ, ცდილობდნენ წვლილის შეტანას ქართული წერილობითი კულტურის ზრდა-განვითარებაში. იქაც, შორეულ უცხოეთშიც, ზოგჯერ ტყვეობასა და მძევლობაში, ზოგჯერ მგზავრობასა და ხიზნობაში, ისინი არ წყვეტდნენ ლიტერატურულ-შემოქმედებით მუშაობას. ბევრი ქართული თხზულება დაიწერა და გადაიწერა უცხოეთში. ამჯერად გვსურს მკითხველთა ყურადღება მივაპყროთ არა ქართული კულტურის საზღვარგარეთულ კერებში მოღვაწე იმ ქართველებს, რომლებიც პირველ რიგში თავიანთი პირადი საჭიროებისათვის. თავიანთი კერის წიგნთსაცავის გამდიდრებისათვის მოქმედებდნენ, ან, ზოგიერთ შემთხვევაში, სხვა ქართული კერის ხელნაწერთა კოლექციის გაზრდისთვის ზრუნავდნენ, არამედ იმათ, რომლებიც უცხოეთშიც სამშობლოზე ფიქრობდნენ, აქაურ წიგნთსაცავთა გამდიდრებისათვის შრომობდნენ. მაგალითისათვის საკმარისია რუისელ მწიგნობართა საქმიანობის მოგონება. მღვდელმონაზონმა იოსებ კლიმიაშვილმა რუისის ტაძრისთვის მოსკოვში გადაწერა (1721 წ.) „მარგალიტი“; ნიკოლოზ ორბელიანმა 1728 წელს მოსკოვში გადააწერინა მარხვანი, მანვე ასტრახანში გადააწერინა იოანე დამასკელის წიგნი, რომელსაც ასეთი ანდერძი დაურთო: „ქართლიდამ რუისეთს მივედიოდით. მეფეს ვახტანგს ვახლდით. იქ ქართლიდამ წამოღებული დიად ქველი წიგნი იყო. აღარც თავი ჰქონდა და აღარც ბოლო. რაც ჩანდა, ეს გადმოვაწერინე დაუკარგაობისათვის და

შუაზედაც ცხრამეტი და ოცი თავი ამოგლეჯილი იყო. რომელსაც ღმერთმან ქართლის თათრისაგან გამოხსნა გაღირსოსთ, ამის გათავებას ეცადენით“.

ყველა დასახელებული წიგნი რუისისთვის იყო გამიზნული. მათ დანიშნულებისამებრ მიაღწიეს და კარგა ხანს რუისის ტაძრის წიგნთსაცავში ედოთ ბინა.

ნ. ორბელიანი ადრე რუისის მღვდელმთავარი იყო, ამიტომაც რუსეთშიც ფიქრობდა და ზრუნავდა თავისი ძველი ეპარქიის საკათედრო ტაძრის წიგნთსაცავზე. ანალოგიური შემთხვევა სხვაც ბევრია ცნობილი. არც ისაა ინტერესს მოკლებული, რომ ახალ სავანეში დასახლებულ მოღვაწეებს სიცოცხლის ბოლომდე ახსოვდათ ადრინდელი სამკვიდრო და იქაური ბიბლიოთეკა. ნათქვამის საილუსტრაციოდ მოვიხმობთ მხოლოდ ერთი ხელნაწერის ცნობას.

შატბერდელი მოღვაწენი დავით და იოანე ჭიბისძენი (XI ს.) მოგვიანებით შავ მთაზე ცხოვრობდნენ, რომანწმინდაში ამრავლებდნენ ხელნაწერებს „სიყუარულითა შატბერდისაითა“. მათ მიერ დამზადებულ სვინაქსარს, რომელიც „ბრძანებითა დავითისათა დაიდვა... მის მიერვე აშენებულსა ეკლესიასა, საყოფელსა წმიდისა ძელისა ცხოვრებისასა“, ასეთი მინაწერი აქვს: „ვინ აქა იყოს, არავის ხელეწიფების წაღებად, ვიდრემდის ესე ეკლესიაი იყოს და შიგან კაცი. და რაი ესე ეკლესიაი არა იყოს და შიგან კაცი არა იყოს, მაშინ წიგნნი ამის ეკლესიისაი შატბერდისა დიდსა ეკლესიასა დაიხსნენ“.

ქართული სამწერლობო კერების შემოქმედებითი თანამშრომლობის კიდევ ორიოდ ფაქტი: ერთი სავანის მოღვაწენი ხშირად სთხოვდნენ, უკვეთდნენ და ავალებდნენ სხვა სავანის ბინადართ წიგნების გამრავლებას. მაგალითად, ათონელი მოღვაწეების—იოანე-თორნიკესა და იოანე-ვარაზეაჩეს დაკვეთით ხელნაწერებს ამზადებდნენ „ლაერასა შინა დიდსა ოშკს“. სახელდობრ, ეფრემ ასურისა და სხვათა „სწავლანის“ თარგმანების შემცველი კრებული „სამოთხე“ გადაწერა სტეფანე ოშკელმა (977 წ.), „იოანე ოქროპირის ცხოვრება“ და კოზმან ვესტიტორის „აღმოყვანებისათვის ნაწილთა წმიდისა იოანე... ოქროპირისათა“ — იოანე ჩირამ (977—980 წწ.), ბიბლიის უძვირფასესი ხელნაწერი — მიქაელ ვარაზეაჩეს ძემ, სტეფანე მწერალმა და გიორგი გელასის ძემ (978 წ.) და სხვ.; თეოდორე პალავრელმა (X ს.) სვიმეონ მგალობელს საბაწმინდაში გადააწერინა საგალობელთა კრებული, გრიგოლ მთაწმინ-

დელმა (XI ს.) კონსტანტინოპოლში ბასილ ეტრატას გადააწერინა „მცირე სჯულისკანონი“, იოანე გოლგოთელმა (XI ს.) იოანე და დიმიტრი საბაწმინდელებს გადააწერინა საგალობელთა კრებული; ილარიონ იშხნელის დაკვეთით „ლაერასა შინა ოშეს“ გაბრიელ ომკელმა გადაწერა სახარება (1033 წ.); იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის დამაარსებელმა გიორგი-პროხორემ საბაწმინდელ მიქაელ ჩიხუარელს გადააწერინა იოანე ოქროპირის „იოანეს თავის თარგმანება“ (1038 წ.), კალიპოსელ მწიგნობრებს — გრიგოლ ნაზიანზელისა და გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა ქართული თარგმანების შემცველი ხელნაწერი და ა. შ.

წიგნთსაცავების მოცულობა და შედგენილობა. მრავალმხრივი შეწირულების შედეგად ბევრ სავანეში შეიქმნა დიდი წიგნთსაცავი. ცხადია, ამისთვის მხოლოდ შეწირულება არ კმაროდა, ამა თუ იმ მონასტრის მოღვაწენი თვითონაც აქტიურად მონაწილეობდნენ ბიბლიოთეკის დაარსებასა თუ გაზრდაში — ამრავლებდნენ ხელნაწერებს, იძენდნენ წიგნებს და ა. შ. ასე შეიქმნა მდიდარი ქართული წიგნთსაცავები როგორც საქართველოში (მცხეთასა და შიომღვიმეში, გელათსა და გარეჯაში, თბილისში და ა. შ.), ისე საზღვარგარეთ (საბაწმინდასა და სინის მთაზე, იერუსალიმის ჯვრის მონასტერსა და ათონზე და ა. შ.). მონასტერში მდიდარი ბიბლიოთეკების არსებობა მოწმობს, რომ იქაური მოღვაწენი მხოლოდ წირვა-ლოცვით არ იფარგლებოდნენ, დაინტერესებულ პირთ შემქმნელთ ეკითხათ და გონებრივი ჰორიზონტი გაეფართოებინათ.

დღეს, რასაკვირველია, ძნელია (და თუ პირდაპირ ვიტყვით, შეუძლებელიცაა) ზუსტად განსაზღვრა, თუ რამდენი წიგნი ინახებოდა ამა თუ იმ სავანის ბიბლიოთეკაში: მოღწეული ცნობები ფრაგმენტულია და მთლიანი სურათის აღდგენის შესაძლებლობას არ იძლევიან ზოგიერთ წიგნთსაცავზე (სინის, ათონის, სვეტიცხოვლისა და სხვ.) შემონახული მასალები ცალკეულ ფაქტებს გვაუწყებენ. წიგნთსაცავთა ისტორიის მხოლოდ ეპიზოდებს გვაცნობენ. შემოხვევით ხასიათს ატარებენ და საკითხის სრულად ვარკვევაში ნაკლებად გვეხმარებიან.

ი. ჯავახიშვილმა ათონის ქართული სავანის წიგნთსაცავზე შემონახული ცნობებით იქაურ ბიბლიოთეკაში 230 ხელნაწერი დაიანგარიშა. მაგრამ დასძინა, რომ, „ცხადია, ვერც ეს რიცხვი ჩაითვლება ხელნაწერების ნამდვილი რაოდენობის გამომხატველად, რადგან ამ მონასტრის წინანდელი სიმდიდრის შესახებ ჩვენ ხელთ მხო-

ლოდ შემთხვევით გადარჩენილი ცნობებია და, უეჭველია, შეწირულებათა და ნასყიდობათა შესახები მომეტებული ნაწილი ან სამუდამოდ დილუპა, ან გამოუქვეყნებელია და ჯერ უცნობია. ათონის მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერთა რაოდენობის გამოანგარიშებულ რიცხვს, 230 წიგნს, ის მნიშვნელობა აქვს, რომ ცხადყოფს, თუ რამდენად დაშორებულია სინამდვილეს ამ მონასტრის ხელნაწერთა აწინდელი რაოდენობა, 86. და, მეორე მხრით, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ათონის ქართველთა მონასტერს დიდა წიგნთსაცავი უნდა ჰქონოდა, რომელშიაც ხელნაწერთა რამდენიმე ასეული და მეტიც უნდა ყოფილიყო“.

ორიოდე სირყევას ვიტყვით სამონასტრო წიგნთსაცავების შედგენილობაზე. ამთავითვე უნდა ვთქვათ, რომ ეკლესია-მონასტრებში ჩვეულებრივ საეკლესიო წიგნები ინახებოდა. მართალია, ზოგიერთ წიგნთსაცავში დადასტურებულია სამოქალაქო ისტორიის ამსახველი თხზულებანი (სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა კატალოგით, X საუკუნეში იქ „მოქცევაი ქართლისაი“ ჰქონდათ, 1546 წლის საბუთით, სვეტიცხოველში „ქართლის ცნობრება“ ინახებოდა და ა. შ.). ფილოსოფიური ძეგლები (გელათში) და სხვ. მაგრამ მათი რაოდენობა იმდენად მცირე იყო, რომ საერთო ვითარებას ვერ ცვლიდა.

ძნელი ასახსნელი არაა. თუ რამ გამოიწვია სასულიერო-საეკლესიო მწერლობის ძეგლების ესოდენ მომრავლება სამონასტრო ბიბლიოთეკებში.

ძველი ქართული ლიტერატურის მნიშვნელოვანი ნაწილი საეკლესიო წასიათისა და შინაარსისა იყო. ეს ნაწილი, რომელსაც ჩვეულებრივ ძველ ქართულ სასულიერო-საეკლესიო მწერლობას უწოდებენ, აღრევე აღმოცენდა, ყოველ შემთხვევაში, მეხუთე საუკუნეში დადასტურებული ფაქტია (მკითხველებს მოეხსენებათ. რომ ჩვენამდე მოღწეული პირველი ქართული ორიგინალური თხზულება — გამოჩენილი მწერლისა და მოაზროვნის, მხატვრული სირყევის აღიარებული დიდოსტატის იაკობ ცურტაველის „წამებაი წმინდისა შუშანიკისი იედიოფლისაი“ V საუკუნის სამოცდაათიან წლებში უნდა იყოს დაწერილი) და ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის დასასრულამდე — XVIII საუკუნის მიწურულამდე — განაგრძობდა არსებობას. ამასთანავე, იგი იმთავითვე მძლავრი ნაწილი იყო ჩვენი ეროვნული კულტურისა, რასაც არაერთი მიზეზი განაპირობებდა (ქვეყნის სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური და სოცია-

ლურ-ეკონომიკური მდგომარეობა, საერთაშორისო კულტურულ-ლიტერატურული გარემო, ქრისტიანული ეკლესიის ძლიერება და ა. შ.).

ქართული ეკლესია თავისი იდეების საქადაგებლად და მოსახლეობის ფართო მასებზე ზემოქმედების უზრუნველსაყოფად, ძველ-თავანვე საჭიროებდა წიგნებს, რამაც განაპირობა ეკლესია-მონასტრებთან წიგნთსაცავების აღმოცენება. რადგან ეკლესიისათვის აუცილებელი იყო ასეთი წიგნადი ფონდების არსებობა, რადგან სასულიერო ლიტერატურის გარეშე მის ძლიერებას საფუძველი შეერეოდა, ეკლესია გულმოდგინედ იცავდა მას. თუ თავდაპირველად ჩამოყალიბდა მცირე წიგნთსაცავები, რომლებითაც მხოლოდ კულტის მსახურნი სარგებლობდნენ, შემდეგ დიდ კათედრალებსა და მონასტრებში, მოწესეთა მოძრავლების გამო, წიგნების რიცხვიც გაიზარდა.

ეკლესია-მონასტრების ბიბლიოთეკებით თავდაპირველად მხოლოდ ღვთისმსახურნი სარგებლობდნენ, შემდეგ, სავანებთან სასწავლებლების დაარსებიდანვე, იქაურ წიგნებს მოსწავლე ახალგაზრდებიც ეცნობოდნენ. ასე რომ, მკითხველთა წრე იზრდებოდა, მაგრამ მაინც შეზღუდული იყო — განსაზღვრული იყო მკითხველთა სოციალური შემადგენლობა, შემუშავებული იყო წიგნთსაცავით სარგებლობის წესები.

წიგნების დაცვა. ქართველი მოღვაწენი ზრუნავდნენ როგორც საკუთარი ბიბლიოთეკის ხელშეუხებლობაზე, ისე ეკლესია-მონასტრების წიგნთსაცავების ბედზეც. ისინი შესწირავდნენ რა ხელნაწერს ამა თუ იმ სავანეს, წინასწარ უთვლიდნენ წყევლა-კრულვას მას, ვინც გაბედავდა მათი შეწირულების მითვისებას ან დაზიანებას. ასეთი შინაარსის მინაწერი მრავალ ხელნაწერს შემოუნახავს, დავიმოწმებთ რამდენიმეს.

„ვინცა ესე წიგნი ქართველთა ეკლესიით გამოიღოს, ანუ სხუასა ეკლესიასა წაიღოს, ანუ გაღმა გაიღოს, ანუ სენაქსა შინა დაიდვას, ანუ ეკლესიისა სენაქსა შინა დამალოს, კრულმცა არს“. (სინის მთის საგალობელთა კრებული).

„აწ ნუმცავის ხელეწიფების ამის წმიდისა წიგნისა გამოხუებაი ამის წმიდისა მთისა სინაისაგან და უკუეთუ ვინმე იკადროს და ხელყოს ამის წიგნისა წარლებაი ამის წმიდისა ადგილისაგან, მოსე წინასწარმეტყველი მსაჯულ ექმნების“ (სინის მთის სამოციქულო).

„ვინცა ვინ ესე წიგნი ამას წმიდასა ეკლესიასა რაითაცა მიზე-

ზითა გამოახუას, იგიმცა ნუ არს კურთხეულ“ (ათონის კრებული).

„ვინც გამოსწიროს, ღმერთმან დასწყევლოს და შეაჩვენოს“ (რუისის მარხვანი).

„ვინც ეს ჩემი ნაყიდი ამ ეკლესიას გამოსწიროს, შეჩენებული იყოს“ (ვანის სახარება).

„რომელმანცა მართლმადიდებელმან ქრისტიანემ უსამართლოდ დატაცებით ამის წიგნისა ხელყოს გამოხვებად მონასტრისა ამისგან, გინა დაკარგული და დატყვევებული იშოვოს და იხსნას და ამასვე... ეკლესიასა არ შემოსწიროს, იგიმც გამოხვევების სასუფევლის დიდებისაგან“ (ბოდბის ტიპიკონი).

ვინც ეს „ლაბეჰინის ეკლესიას გამოახუას და გამოსწიროს, ან მეფემან, ან დადიანმან, ანუ ღიღებულმან, ან თავადმან, ან აზნაურმან, ანუ ღიღმან, ანუ მცირემან, ანუ გლეხმან, ვინც იკადროს და გამოსწიროს, შეჩვენებულ იყოს“ (ლაბეჰინის მარხვანი).

„რამანც ხორცშესხმულმან კაცმან... მონასტერსა ეს გამოსწიროს, ანუ ხელმწიფემან, ან პატრიარქმან, ან ეფისკოპოზმან, ანუ წინამძღვარმან, ან ხუცესმან, მასმც რისხავს ღმერთი“ (ყამნ-გულანი).

„აწ ვინცა ვინ რაითამცა მიზეზითა გამოახუას წმიდასა ნათლისმცემელსა. ანუ გაძლუანოს, გინა გაყიდოს და ჩუენი სასყიდელი და გულსმოდგინებაი დაამხუას, გამცაურისხდების თავადი ღმერთი“ (პარხლის ოთხთავი).

ვფიქრობთ, ზემოცხიტირებული მასალა საკმაოდ ავლენს ქართველთა ზრუნვას წიგნებზე. ჩანს, ხელნაწერთა ხელყოფა ისე გავრცელებული ყოფილა, რომ მათ პატრონებს ანდერძ-მინაწერთა ბოლოს წყევლის მიწერა თითქმის აუცილებლობად მიაჩნდათ. ამან ერთგვარი სისტემის სახეც კი მიიღო.

არ შეიძლება ყურადღება არ მიიქციოს მინაწერთა ავტორების გამოკვეთილმა ტენდენციამ — ისინი არად მიიჩნევდნენ წიგნების ხელმყოფელთა სოციალურ მდგომარეობასა თუ წოდება-პატივს და ყველას, ვინც კი ხელნაწერთა მიმართ უდიერი დამოკიდებულების გამო კიცხვას იმსახურებდა — ხელმწიფესა და მთავარს, პატრიარქსა და ეპისკოპოსს, თავადსა და აზნაურს, წინამძღვარსა და ხუცესს, გლეხსა და სხვას — წყევლა-კრულვას ერთნაირი მრისხანებით უთვლიდა.

მინაწერთა სიუხვე თუ. ერთი მხრივ, წიგნების ხელმყოფელთა სიმრავლეზე მიგვითითებს, მეორე მხრივ, არაპირდაპირ მკითხველთა ფართო წრეზეც მიგვანიშნებს.

თუ ეკლესია-მონასტრებში სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა იყო დამკვიდრებული, საერო ლიტერატურა სამეფო კარმა, მეფე-დიდებულთა წრემ შეიფარა (რასაკვირველია, სასულიერო-საეკლესიო მწერლობის გვერდით და პარალელურად).

საერო პირთა წიგნთსაცავები. მდიდარი ბიბლიოთეკები იყო ქართულ სამეფო კარზე თბილისში, ქუთაისში, თელავში, გრემში. მართალია, ხელთ არა გვაქვს ამ წიგნთსაცავების აღწერილობა, არც იქაურ წიგნთა კატალოგები მოგვეპოვება. მეტიც, მოღწეული ფრაგმენტული ცნობებიც მეტწილად მწირია, მაგრამ თითოეული დასახელებული ქალაქი ქართული კულტურის, ქართული მწერლობის მძლავრი კერა იყო და, ბუნებრივია, იქ, სადაც გაჩაღებული იყო ლიტერატურულ-შემოქმედებითი მუშაობა, — თხზვა, თარგმნა, ხელნაწერთა გამრავლება და ა. შ., — წიგნთსაცავები ყოფილიყო.

ვფიქრობთ, არ შეეცდებით, თუ ვივარაუდებთ, რომ დავით აღმაშენებელსა და თამარს, თეიმურაზ პირველსა და არჩილს, ვახტანგ მეექვსესა და ერეკლე მეორეს, აგრეთვე სხვა გამოჩენილ მეფეებს სასახლეში მდიდარი ბიბლიოთეკა ჰქონდათ. მიუხედავად იმისა, რომ არ მოგვეპოვება პირდაპირი ცნობები სამეფო ბიბლიოთეკების შედგენილობასა და წიგნადი ფონდის მოცულობაზე, ქვეყნის საერთო კულტურულ-ლიტერატურული ვითარების გათვალისწინებისა და ზოგიერთი არაპირდაპირი მინიშნების საფუძველზე თამამად შეიძლება ასეთი ვარაუდის დაშვება.

ამ საკითხს ქვემოთ დავუბრუნდებით, ამჯერად მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ სამწუხაროდ, ჩვენ არც ის ვიცით ზუსტად, თუ რა ბედი ეწვიათ ქართველ მეფეთა პირად ბიბლიოთეკებს; ზოგიერთი მეფის წიგნთსაცავიდან მხოლოდ თითო-ოროლა ხელნაწერი გადაურჩა ჟამთა სიავეს! ან კი რა გადარჩებოდა სისხლისმღვრელ ბრძოლებში, როდესაც თავდასხმის ძირითადი ობიექტი სამეფო კარი იყო? რა გადარჩებოდა დავით აღმაშენებლისა და თამარის წიგნთსაცავებიდან ხვარაზმელთა და მონღოლთა შემოსევისას, თეიმურაზ პირველისა და არჩილის ბიბლიოთეკებიდან თურქ-ოსმალთა და სპარსთა ლაშქრობისას, ერეკლე მეორის წიგნებიდან აღა-მაჰმად-ხანის თავდასხმისას? ან კი როგორ გადარჩა ის, რაც ხელთა გვაქვს?

დავიმოწმებთ ცნობებს ვახტანგ მეექვსის ხელნაწერთა კოლექციაზე, რომელიც ლტოლვილმა მეფემ რუსეთს წაიღო 1724 წელს. იგი დარჩათ ვახტანგის შთამომავლებს, რომლებიც უკანასკნელად

სოფელ ლისკოვოში (ნიჟნი-ნოვგოროდის ახლოს, ახლანდელ გორკის ოლქში) ცხოვრობდნენ; კერძოდ, ვახტანგის შვილიშვილის ვაჟს, ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს გიორგი ალექსანდრეს ძე გრუზინსკის მოზრდილი წიგნთსაცავი ჰქონდა. მისი გარდაცვალების შემდეგ ქართული სიძველენი მემკვიდრეობით მიიღო მისმა ასულმა — ასამ — დიდი რუსი მწერლის ლ. ტოლსტოის ნათესავის გრაფ ა. ტოლსტოის მეუღლემ. შემდგომ ქართული ხელნაწერების ნაწილი ხელთ ჩაუვარდა მ. სტოგოვს, რომელიც თავისთავს დედის ხაზით ბაქარ მეფის შთამომავლად თვლიდა. ზოგიერთი ძვირფასი ხელნაწერი გადაეცა ქალაქ გორკის მუზეუმსა და საჯარო ბიბლიოთეკას. ქართველ მეცნიერთა ენერგიული მცდელობით რამდენიმე ხელნაწერი დაგვიბრუნდა. მათ შორისაა ზაზა ფანასკერტელ-ციციშვილის (XV ს.) „სამკურნალო წიგნი“, ვახტანგ მეექვსის „ბაგრატიონთა ნათესაობის წიგნი“, XII საუკუნის ქართული სახარება პავლე ჰალაბელის არაბული მინაწერით და სხვ.

მდიდარი წიგნთსაცავი ყოფილა ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგი მეთორმეტის (1798-1800) ოჯახშიც. ბევრი წიგნი მემკვიდრეობით მიიღეს მისმა ვაჟებმა, რომელთაც თავიანთი მეცადინეობით კიდევ უფრო დიდი ბიბლიოთეკები შექმნეს. ჩვენი ცნობებით, ბევრი ხელნაწერი ჰქონდათ სწავლულ ბატონიშვილებს — დავითს, იოანეს, თეიმურაზსა და სხვებს, რომლებიც მოგვიანებით რუსეთში მოღვაწეობდნენ. მათი კოლექციების ნაწილი ლენინგრადის სიძველეთსაცავებში ინახება (მაგალითად, მ. სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკის იოანე ბატონიშვილის კოლექცია 200-მდე ხელნაწერს შეიცავს), ნაწილი კი საქართველოშია.

სამეფო ბიბლიოთეკის ბევრი წიგნი მემკვიდრეობით მიიღო იოანე ბატონიშვილმა (1768-1830), რომელსაც ცოლად ჰყავდა ზურაბ წერეთლის ასული ქეთევანი — ბიბლიოფილი და მრავალი წიგნის პატრონი. გასაგებია, რომ მათ ოჯახში ბევრმა წიგნმა მოიყარა თავი. ეს ბიბლიოთეკა კიდევ უფრო გაამდიდრეს და შეავსეს მემკვიდრეებმა — გრიგოლ იოანეს ძემ და იოანე გრიგოლის ძემ.

მრავალი ხელნაწერი ინახებოდა დადიანების, გურიელების, ერისთავების, წერეთლების, ჭავჭავაძეების, ვაჩნაძეების და სხვა დიდებულთა ოჯახებში, მცირე ბიბლიოთეკა ხომ ყველა შეძლებულ ოჯახში იყო. ამიტომაც წერდა ს. დოდაშვილი: „მრავალთა თავადთა აქვნდათ მცირედი ბიბლიოთეკა წიგნთა ბუნებითსა ენასა ზედა თვისსაო“.

XVIII საუკუნის მოღვაწეთა პირადი ბიბლიოთეკები შემკვიდრეობით გადმოეცათ მათ შთამომავლებს, რომელთაც ზოგი რამ ახალიც შეუძენიათ და კიდევ უფრო გაუმდიდრებიათ თავიანთი წიგნთსაცავები XIX საუკუნეში. მაგალითად, გარსევან ჭავჭავაძისეული ბიბლიოთეკა გადმოეცა მის ვაჟს — პოეტ ალექსანდრე ჭავჭავაძეს, თეკლე ბატონიშვილისეული — მის ვაჟებს, მწერლებს ალექსანდრე და ვახტანგ ორბელიანებს, ზურაბ წერეთლისეული — მის ვაჟს გრიგოლს, დადიანთა უმდიდრესი საგვარეული წიგნთსაცავი — სამეგრელოს უკანასკნელ მთავარს დავითს და ა. შ.

პირადი ბიბლიოთეკები, მეფე-ბატონიშვილთა და დიდებულთა მსგავსად, ჰქონდათ სამღვდელო პირებსაც. მათ ბიბლიოთეკებში ძირითადად საეკლესიო წიგნები ინახებოდა, მაგრამ აქა-იქ, ეკლესია-მონასტრების წიგნთსაცავებისგან განსხვავებით, საერო თხზულებებიც იყო.

ეკლესიას შეეძლო აეკრძალა მონასტერში საერო თხზულებათა შემცველი ხელნაწერების შენახვა და კითხვა, მაგრამ სამღვდელთა პირად ბიბლიოთეკებზე ხელი ნაკლებად მიუწვდებოდა და ჯიქური შეტევითაც ბევრს ვერას მიაღწევდა. ზოგიერთი სასულიერო პირი არა მარტო პირად ბიბლიოთეკაში ინახავდა და დროდადრო კითხულობდა საერო ძეგლებს, არამედ მათი ხელნაწერების გამრავლებაშიც მონაწილეობდა. საეკლესიო მოღვაწეებს გადაუწერიათ „ვეფხისტყაოსანი“ (იოსებ თბილელს, ნიკოლოზ იეროდიაკონს, ნიკიფორე იკონომოსს...), „ამირანდარეჯანიანი“ (პეტრე მღვდელს), „ვისრამიანი“ (დეკანოზ ალექსი მესხიშვილს), „რუსუდანიანი“ (მღვდელ ნიკოლოზ ჩაჩიკაშვილს), „სიბრძნე სიცრუისა“ (მღვდელ გიორგი ალექსიშვილს), „თამარიანი“ (გაბრიელ მღვდელს) და ა. შ.

ასე რომ, სასულიერო პირთა ბიბლიოთეკებში ძირითადად, მართალია, საეკლესიო, მაგრამ ზოგჯერ საერო წიგნებიც იყო. რაც შეეხება საერო პირთა ბიბლიოთეკებს, იქ ინახებოდა ორივე — როგორც საერო, ისე საეკლესიო წიგნები — საერო პირთ. როგორც მორწმუნეთ, ბუნებრივია, უხვად ჰქონდათ საეკლესიო წიგნები. საერო პირთა ბიბლიოთეკებს ზოგჯერ „საერო ბიბლიოთეკებს“ უწოდებენ, რაც მთლად ზუსტი არაა: ასეთი კვალიფიკაცია უფრო წიგნთსაცავის მფლობელის სოციალურ მდგომარეობას გვაცნობს, ვიდრე წიგნთსაცავის შედგენილობას.

წიგნთსაცავების შედგენილობაზე საუბრისას ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ ქართველი საზოგადოებრიობა არ იფარგლე-

ბოდა მხოლოდ ქართულენოვანი ხელნაწერი წიგნებით. ისეთ საგანმანათლებლო კერებში, სადაც მთარგმნელობითი მუშაობა იყო გაჩაღებული, სადაც წიგნები ითარგმნებოდა ბერძნულიდან, სპარსულიდან, არაბულიდან, რუსულიდან თუ სხვა ენებიდან (სამეფო კარი, დიდებულთა სასახლეები. გელათის აკადემია, თბილისის სემინარია და ა. შ.), რასაკვირველია, საკმაოდ იყო უცხოენოვანი ხელნაწერი წიგნები. ამის დამადასტურებელია, ერთი მხრივ, თარგმანების სიმრავლე, მეორე მხრივ, ჩვენს სიძველეთსაცავებში შემორჩენილი უცხოური ხელნაწერები. ისიც უნდა ვივარაუდოთ, რომ განათლებულ ბიბლიოფილებს თავიანთ პირად წიგნთსაცავებშიც მრავლად ექნებოდათ უცხო ძეგლები (სამღვდლო პირთ — ბერძნული, დიდებულთ — სპარსული, რუსეთში დასახლებულთ — რუსული და ა. შ.)

წიგნებით სარგებლობა. სამონასტრო ბიბლიოთეკებითა თუ სამღვდლო პირთა პირადი წიგნთსაცავებით უპირატესად საეკლესიო მოღვაწენი სარგებლობდნენ, მეფეთა და დიდებულთა საგვარეულო ბიბლიოთეკებს კი შედარებით მეტი მკითხველი ჰყავდა — როგორც მეფე-დიდებულთა ოჯახის წევრები, ისე ახლობლები, აგრეთვე მათთან მცხოვრები სამღვდლო პირები. მათი რიცხვი კი არცთუ მცირე იყო. არსებითად ამ წიგნთსაცავებში შემონახულ ხელნაწერებზე იზრდებოდნენ ე. წ. მაღალი საზოგადოების ახალი თაობები.

სამონასტრო წიგნთსაცავების მესვეურები თუ პირადი ბიბლიოთეკის მფლობელები, კერძო კოლექციონერები, ხშირად ათხოვებდნენ წიგნებს (გასაცნობად, წასაკითხად, გადასაწერად) დაინტერესებულ პირებს. წიგნების თხოვება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. ასე რომ, მკითხველთა წრე მხოლოდ წიგნების პატრონთა რიცხვით არ განისაზღვრებოდა. წიგნის თხოვებისას წიგნის მითვისებაც არ ყოფილა უცხო ჩვევა. ხელნაწერთა დაკარგვისაგან დაცვისა და გაუგებრობის თავიდან აცილების მიზნით ბიბლიოფილები მინაწერებში აღნიშნავდნენ. თუ ვის ეკუთვნოდა წიგნი. ხშირად გვხვდება ასეთი მინაწერი: „საქართველოს მეფის ძის იოანესი არის წიგნი ასე“. ან კიდევ: „ტფილელის იოსებისაა ეს წიგნი“, საქართველოს მეფის ძის დავითისა“, „მეფის ძის ბაგრატისა არის“, „ეს დავითნი შერაბის არის“, „ეს მამათა ცხოვრება გრიგოლ ხარჭუშნელისა არის“ და სხვ.

ვინაიდან ძველი ნუსხების მითვისება, — ეს სამარცხვინო სენი, — გავრცელებული იყო, ხელნაწერთა მფლობელნი მკაცრად

იხსენიებდნენ მიმტაცებლებსა და მიმთვისებლებს. წყევლა-კრულ-
ვას უთვლიდნენ მათ.

„წყეული იყოს ის კაცი თუ ქალი, რომელმაც თხოვნით წაიღოს
და ამის პატრონს დაავიწყდეს და აღარ გამოუჩინოს“. — აწერია
ერთ წიგნს; „ვინც მამპაროს. ან მთხოვოს და აღარ მომცეს, წმინ-
და სამება გაუწყრეს“, — აწერია მეორეს.

საინტერესოა შოშიტა ერისთავის დაკვეთით შესრულებული
გულანის მინაწერი: რომელმა „ძემან კაცისამან ანუ ღიღმან, ანუ
მცირემან, ანუ მეფემან, ანუ მთავარმან, ანუ ეპისკოპოსმან, ნათე-
სავმან ადამისამან ეს გულანი გამოახოს ამ სახლს — ან ძალით წა-
იღოს. ანუ ნებით გასცეს. ანუ სხვამან, ანუ ნათესავმან ჩუენმან,
სახლისა ამის ჩუენისაგან წარიღოს და დაუკარგოს სახლსა და ნა-
თესავსა ჩუენსა. ჩემსამც ცოდვასა და კანონს ქუეშ არის
და მეორედ მოსლვას ჩემი ცოდვის პასუხის გამცემი ის
იყოს. ვინც ეს წიგნი... ამ სახლიდამ დასაკარგავად ხელყოს, ღმერთ-
მან ნუ უხსნას მის სულსა ნურც წირვითა, ნურც ლოცვითა. ნურც
გლახაჲთ მიცემითა“.

მონასტრის წიგნთსაცავიდან ნათხოვარი ხელნაწერების მიმთვი-
სებელთა წინააღმდეგაა მიმართული შემდეგი სიტყვები: „ვინც-ვინ
ესე წიგნი რაითაცა მიზეზითა—პარვითა, გინა თხოვითა, გინა მძლავ-
რებითა ჰრომანისა ეკლესიისგან გამოახუას, იყავნ იგი წყევასა და
შეჩუენებასა ქუეშე“.

კატალოგიზაცია. ქართველთა მაღალწიგნიერი კულტურა გვაძ-
ლევს საფუძველს ვივარაუდოთ. რომ ძველ საქართველოში გავ-
რცელებული და დამკვიდრებული იქნებოდა კატალოგიზაციის გარ-
კვეული სისტემა, მაგრამ მოღწეული მასალის სიმცირის გამო გა-
დაჭრით რამეს თქმა ძნელია. მართალია, ადრეული ხანიდანვე მო-
გვებოვება დიდად მნიშვნელოვანი საბუთი (სინის მთის ქართული
წიგნთსაცავის კატალოგის ფრაგმენტი, X ს.), არაერთმა წყარომ
შემოგვინახა საინტერესო ცნობები (იოანე ათონელის ანდერძი.
1002 წ.: მეღქისედეკ კათალიკოსის ანდერძი, 1031-1033 წწ.; გრი-
გოლ ბაქურიანისძის ტიპიკონი, 1083 წ., არჩილის „ძველთა და ახალთა
საქართველოს მეღექსეთა“. 1681 წ.: ანტონ პირველის „წყობილ-
სიტყვაობა“. 1768 წ.: იოანე ბაგრატიონის „მცირე უწყება ქართ-
ველთა მწერალთათვის“, 1821-1823 წწ.). XIX საუკუნის დამდე-
გიდან გახშირდა კატალოგების შედგენა (დავით რექტორის წიგნე-

ბის კატალოგი, 1810 წ.; თეიმურაზ ბაგრატიონის წიგნთსაცავის კატალოგი, 1835 წ.: ილარიონ ყანჩიშვილის „ქართული წიგნების სახელები ივერიის მონასტერსა შინა მღებარება მთაწმიდას“, 1836 წ.; სვიმონ ტაბიძემ შეადგინა „რეესტრი იონა მღვდელმონაზვნის (ხელაშვილის) წიგნებისა“, ს. დოდაშვილმა — „რეესტრი ქართულის წიგნებისა, რიცხვით ექვსასამდე: ვისგან, სადა და ოდეს! და თვითელი რას იპყრობს თვის შორის“; იოელ ალექსიშვილის „წიგნები — სამოქალაქო და საეკლესიო, სულ ერთიან“ აღწერა მისმა ძმამ ტარასიმ და ა. შ.). ყოველივე ამის საფუძველზე გვექმნება ერთგვარი წარმოდგენა წიგნთა დაჯგუფებაზე („საღმრთო წიგნი“, „გარეშე წიგნი“, „სამეცნიერო წიგნი“ და ა. შ.), მაგრამ ეს, ცხადია, საკმარისი არაა.

საბიბლიოთეკო საქმის დაქვეითება. ძველ ქართულ წიგნთსაცავებზე ჩვენი ზოგადი საუბრის დასასრულს ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ, როდესაც საქართველო პოლიტიკური აღმავლობის ვაჟს ადგა და მძლავრ სახელმწიფოებრივ გაერთიანებაში კულტურის განვითარებისათვის ხელსაყრელი პირობები აუო, სამეფო კარისა და დიდებულთა საგვარეულო წიგნთსაცავები, აგრეთვე ეკლესია-მონასტრების ბიბლიოთეკები მდიდრდებოდნენ და ძლიერდებოდნენ; როგორც კი ქვეყანა დაღმეულ ვაჟს დაადგებოდა, ეს შესაბამისად მოქმედებდა წიგნად ფონდებზეც. ამით აიხსნება ის სავალალო გარემოება, რომ ქართული სამეფო-სამთავროების პოლიტიკური ძლიერების დასასრულისათვის — XVIII საუკუნის მიწურულისათვის — თითქმის ყველა წიგნთსაცავმა დაკარგა ძველი მნიშვნელობა. სამეფო კარი მოიშალა, მისი წიგნთსაცავი თითქმის განადგურდა — მეფის მრავალრიცხოვანი ოჯახის წევრთა შორის თვითნებურად დანაწილდა; მონასტრებში მოწესეთა რიცხვმა იკლო, შესაბამისად შემცირდა მკითხველთა და ბიბლიოფილთა წრე. მოწესენი ძველ წიგნებს ხეირიანად ვეღარ უვლიდნენ, ბიბლიოთეკათა გამდიდრებაზე კი არა, მათ შენარჩუნებაზეც ცოტა ვინმე ზრუნავდა. ბევრი წიგნთსაცავი უპატრონოდ დარჩა, საბიბლიოთეკო საქმე უესამჩნევად დაქვეითდა.

კრწანისის ტრაგედიისა და ერეკლე მეორის გარდაცვალების შემდეგ ქვეყანაში მძიმე ვითარება შეიქმნა, მაგრამ მოწინავე ძალებს კულტურულ საქმიანობაზე ხელი არ აუღიათ, მათ კიდევ ჰქონდათ ინედი მდგომარეობის გაშოსწორებისა და წინსვლა-აღმავლობისა. ამის გამოხატულებაა იონა ბაგრატიონის მიერ შედგე-

ნილი პროექტი „სკულდება“ (1799 წ.). რომელიც საერთოდ ნათელ პერსპექტივებს სახავდა, კერძოდ, საბიბლიოთეკო საქმის გაუმჯობესებასაც ითვალისწინებდა — დიდი წიგნთსაცავის დაარსებას და იქ როგორც სასულიერო-საეკლესიო, ისე საერო ძეგლების თავმოყრას ვარაუდობდა („იყოს ბიბლიოტიკის სახლი, ყოველი საერო და საეკლესიო წიგნი, რაც შეიძლებოდა, იქ იცვებოდეს... ვისაც ესებოს, მოვიდოდნენ და თავისის სარჩით იქ გარდიწერდნენ... რომ ვარეთ ვატანით წიგნი არ დაიკარგოს“), მაგრამ ძველ საქართველოში ამ პროექტის განხორციელება აღარ მოხერხდა.

II

ზემოთ აღენიშნეთ, რომ ძველი ქართული მწიგნობრობის, ძველი ქართული სულიერი კულტურის კერა იმავდროულად საბიბლიოთეკო კერაც იყო. რადგან საქართველოში ფუნქციონირებდა რამდენიმე ათეული ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო კერა, სადაც გაჩაღებული იყო ორიგინალურ-შემოქმედებითი მუშაობა, მთარგმნელობითი საქმიანობა, ხელნაწერთა გამრავლება და ა. შ., შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ჩვენში ბევრი წიგნთსაცავი არსებობდა. მართალია, ყოველთვის არა გვაქვს პირდაპირი ცნობები, მაგრამ, როგორც ვთქვით, საერთო კულტურულ-ლიტერატურული ვითარების გათვალისწინებისა და ზოგიერთი არაპირდაპირი მინიშნების საფუძველზე ასეთი ვარაუდის დაშვება შეიძლება.

ძველ საქართველოში წიგნთსაცავები არსებობდა:

1. მეფე-დიდებულთა სასახლეებში — სატახტო ქალაქებში (თბილისში, ქუთაისში, თელავში, გრემში), დიდებულთა რეზიდენციებში — ოდიშის მთავართა (ხუგდიდში), გურიელთა (ოზურგეთში), ბაგრატიონთა (მუხრანში), ქსნის ერისთავთა (ახალგორში), არაგვის ერისთავთა (დუშეთში), სამცხის ხელისუფალთა (ახალციხეში), მხარგრძელთა (თმოგვში), ციციშვილთა (მპოვრეთში), ორბელიანთა (ტანშიაში) და სხვათა კარზე.

2. კათედრალეებში — ქართლში (სვეტიცხოველში, ბოლნისში, რუისში, ურბნისში, წილკანში, სამთავისში...), კახეთში (ნეკრესში, ალავერდში, ნინოწმინდაში, ბოდბეში...), კლარჯეთში (ანჩში), ტაოში (იშხანში, ბანაში), შავშეთში (ტბეთში), სამცხეში (აწყურში), ჭავჭავეთში (კუმურდოში), იმერეთში (გელათში), სამეგრელოში

(მარტილში. წალენჯიხაში, ცაიშში). აფხაზეთში (მოქეში, ბედიამი), გურიაში (შემოქმედში), რაქაში (ნიკორწმინდაში), ლეჩხუმში (ცაგერში) და სხვ.

3. მონასტრებში — ქართლში (შიომღვიმეში, ლარგვისში, იკორთაში, ყანჩაეთში, ქვათახევეში, ფიტარეთში), კახეთში (ზედახენხე, გარეჯაში, იყალთოში), კლარჯეთში (ოპიზაში, ხანძთაში, შატბერდში, პარკსში, ბერთაში, სიძნაძორში, წყაროსთავში), ტაოში (ოშკში, ხახულში, პარხალში), სამცხეში (საფარაში, ხარზმაში), ჭავჭავთში (ვარძიაში, ვანის ქვაბებში), იმერეთში (გელათში, ჭრუჭში), სამეგრელოში (მარტილში, სობში), რაქაში (ლაბეჟინში, ქელიშში) და სხვ.

4. სასწავლებლებში — აკადემიებში (გელათში, იყალთოში), სემინარიებში (თბილისში, თელავში), პირველდაწყებით სკოლებში (თბილისში, ნეკრესში...).

5. ქართული კულტურის საზღვარგარეთულ კერებში — ახლო აღმოსავლეთისა და დასავლეთის სავანეებში, რუსეთის ქართულ სათვისტომოებში.

ამასთანავე, საკუთარი ბიბლიოთეკები ჰქონდათ როგორც მეფე-დიდებულებსა და მღვდელმთავრებს, ისე სხვა საერო თუ სასულიერო პირებს — მწერლებს, სწავლულებს, კალიგრაფებს, ბიბლიოფილებს და სხვ.

ზემოთ ბევრი სამწიგნობრო კერა, ბევრი წიგნთსაცავი დავასახელებთ. ყველაზე მსჯელობა აუცილებელი არაა და, თუ პირდაპირ ვიტყვით, არც შესაძლებელია (მასალის მოუღწევლობის გამო). ჩვენ მხოლოდ რამდენიმეზე გავამახვილებთ ყურადღებას: კერძოდ, შევჩერდებით ზოგიერთი სატახტო ქალაქის (თბილისის, ქუთაისის, თელავის), დიდებულის რეზიდენციის (ზუგდიდის, მძოვრეთის), მონასტრის (შიომღვიმის, გარეჯის, ხანძთის, შატბერდის), საკათედრო ტაძრის (სვეტიცხოვლის, ალავერდის), აკადემიის (გელათის), საზღვარგარეთის ქართული სავანის (სინის, ათონის, ჯვრის) სამწერლობო კერებზე, აგრეთვე ერთი სწავლულის (თ. ბაგრატიონის) წიგნთსაცავზე. ზოგან რამდენიმე წიგნთსაცავი იყო (თბილისში — სამეფო, საპატრიარქო. ეკლესია-მონასტრებისა, სემინარიისა, პირველდაწყებითი სკოლებისა, მწერლებისა, სწავლულებისა და სხვ.; გელათში — სამონასტრო, საკათედრო, აკადემიისა და სხვ.). მათი გამიჯვნა ყოველთვის არ ხერხდება, ამიტომ ხელოვნურ დანაწევრებას მოვერიდეთ და მოღწეული მასალა ერთიანად მიმოვიხილოთ.

მკითხველი ამოდ დაიწყებს წიგნში კონკრეტული ცნობების ძებნას თითოეულ წიგნთსაცავზე. ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების არასრული სახით მოღწევის გამო ჩვენ არა ვართ განეზვიერებული ასეთი მასალის სიუხვით, ამიტომ, არცთუ იშვიათად, ზოგ რამეს ვეარაუდობთ.

როდესაც ჩვენ ვიცნობთ ქართული კულტურის კერას, ვიცით, როგორ ჩქეფდა იქ ლიტერატურული ცხოვრება, როგორ იღვწოდნენ იქაური მწიგნობრები ეროვნულ შემოქმედებით ასპარეზზე, შეგვიძლია პირდაპირი ცნობების გარეშეც დავასკვნათ, რომ ყველგან, სადაც კი გაჩაღებული იყო საგანმანათლებლო საქმიანობა, არსებობდა წიგნთსაცავი. ეს იმდენად ცხადია, რომ საილუსტრაციო მასალა არცაა აუცილებელი (თუმცა ზოგიერთ შემთხვევაში ასეთი მასალაც მოგვეპოვება).

ასევე საკმაოდ არ უნდა იყოს, რომ პიროვნება, რომელიც ჩართული იყო კულტურულ-აღმშენებლობით საქმიანობაში და აქტიურად მონაწილეობდა მშობლიური მწერლობის ზრდა-განვითარებაში, ფლობდა საკუთარ ბიბლიოთეკას.

ბევრი მეფისა თუ დიდებულის მოღვაწეობა — შემოქმედებითი მუშაობა, ზრუნვა მწიგნობრობის განვითარებაზე, ტყვედღაწარდნილ ხელნაწერთა დახსნა, დაზიანებულ წიგნთა აღდგენა-განახლება, მწერლებისა და კალიგრაფებისათვის ხელის შეწყობა და სხვ. — გვიქმნის გარკვეულ წარმოდგენას მათ მომზადებაზე ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობის მიზანსწრაფულ წარმართვაზე და ა. შ. ყოველივე ეს, კონკრეტული ცნობების გარეშეც, გვაძლევს უფლებას, ვივარაუდოთ, რომ მათ მდიდარი წიგნთსაცავები ჰქონდათ. ასევე საეჭვო არაა, რომ სასულიერო მოღვაწეებს, რომელთაც წიგნები სჭირდებოდათ საღვთისმეტყველო განათლებისათვის, მრევლზე ზემოქმედებისათვის, ყოველდღიური პრაქტიკული საქმიანობისათვის, ჰქონდათ პირადი ბიბლიოთეკები. აქ აღარას ვიტყვით მწერლების, სწავლულების, კალიგრაფებისა და ბიბლიოფილების წიგნთსაცავებზე, რომელთა არსებობა თავისთავად იგულისხმება (განურჩევლად იმისა, გვაქვს პირდაპირი ცნობა თუ არა).

ახლა გავეცნოთ ძველ ქართულ სამწიგნობრო კერებსა და იქაურ წიგნთსაცავებს.

ნეთა მანძილზე დიდ როლს ასრულებდა ქართველი ხალხის სულიერ ცხოვრებაში. ის იყო როგორც სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ცენტრი, ისე უმთავრესი ლიტერატურულ-შემოქმედებითი კერაც.

თბილისში თავს იყრიდა მოწინავე ქართველობა, აქ ვითარდებოდა ქართული მხატვრული აზროვნება, აქ მუშავდებოდა საზოგადოებრივი აზრი; არსებითად კულტურულ მოძრაობას საქართველოში თბილისი წარმართავდა.

თბილისში აყვავდა ქართული სასულიერო-საეკლესიო და საერო სწავლობა, აქ მიაღწია განვითარების უმაღლეს მწვერვალს ქართულმა სულიერმა კულტურამ, აქ მკვეთრად და რელიეფურად გამოისდა მისი თვითმყოფადი სახე, აქაურ ლიტერატურულ გარემოში ვაიფურქვანა პოეტური გენია პრავალი ქართველი კალმის ოსტატისა.

თბილისში ითხზებოდა სიტყვაკაზმული მწერლობის შედევრები — მაღალმხატვრული და ღრმაშინაარსიანი ნაწარმოებები, რომლებიც დიდი სისწრაფით ვრცელდებოდა ქართველ საზოგადოებრიობაში: აქ ითარგმნებოდა სასულიერო და საერო ხასიათისა და შინაარსის ძეგლები, აქ მზადდებოდა ხელნაწერები, ხოლო გვიან ხანაში აქ იბეჭდებოდა პირველი ქართული წიგნები, რომელთაც ინტერესით ეცნობოდა და ეწაფებოდა ცოდნას მოწყურებული ქართველობა.

თბილისელი მწერლები, რომელთაც ინტენსიური ურთიერთობა ჰქონდათ სხვა ქართველ მწიგნობრებთან, აქედან უკავშირდებოდნენ როგორც საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში არსებულ საგანმანათლებლო კერებს, ისე საზღვარგარეთის ქართულ სამეცნიერო-ლიტერატურულ ცენტრებს, კულტურულ-შემოქმედებით მუშაობას ეწეოდნენ მოწინავე ერთა ლიტერატურული ურთიერთშემოქმედების სფეროში და ენერგიულად იღვწოდნენ ქართული მწერლობის განვითარებისათვის.

ჩვენთვის ცნობილი პირველი ქართული ნაწარმოები, რომელიც თბილისშია დაწერილი — „აბოს წამება“ (VIII ს.), ნათელ წარმოდგენას გვიქმნის თბილისის ლიტერატურულ ცხოვრებაზე. მისმა ავტორმა იოანე საბანისძემ, ერთი მხრივ, გაგვაცნო მისი დროის თბილისის ლიტერატურული დონე, მეორე მხრივ, ცხადყო თბილისში მწერლობის განვითარება უკვე ადრეულ ხანაში, როდესაც აქაურ წიგნთსაცავებში არაერთი თხზულება ინახებოდა.

იოანე საბანისძის შემდეგდროინდელი თბილისის კულტურულ ცხოვრებაზე, მის ბიბლიოთეკებზე კარგა ხანს არაფერი ვიცით. საფიქრებელია, არაბთა ხანგრძლივმა ბატონობამ ლიტერატურული ძალები დაასუსტა, საგანმანათლებლო მუშაობა შეაფერხა, წიგნთ-საცავები დააცარიელა.

თბილისი, როგორც ქართული კულტურის კერა, აღდგა და მთელს სიდიადით გამოჩნდა XII-XIII საუკუნეებში. იმ დროს საქართველომ არსახულ წარმატებას მიაღწია — გაფართოვდა ტერიტორიულად, გაძლიერდა პოლიტიკურად, მოღონიერდა ეკონომიკურად, დაწისაურდა კულტურულად. დიდ ფართობზე გადაიჭიდა მკლავრი ავიადალური მონარქია — წიხა აზის უძლიერესი სახელმწიფო, რომლის ცენტრად მაჰმადიან მპყრობელთაგან განთავისუფლებული თბილისი იქცა. ქართველთა ძველი სატახტო ქალაქი გახდა პრაველ-ეროვანი სახელმწიფოს პოლიტიკურ-ეკონომიკური და კულტურულ-ლიტერატურული ცხოვრების კერა, სადაც ისტესიურად გაიძალა მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო და მეცნიერულ-მეცოქმედებითი მუშაობა.

თბილისში ქართული ლიტერატურის ზრდა-განვითარებას ენერგიულად უწყობდა ხელს ცენტრალური ხელისუფლება. დიდად სრუნავდა მწიგნობრობის განვითარებაზე დავით აღმაშენებელი (1089—1125).

დავითი, მემატინის ცნობით, თავის თავს „უსწავლელსა“ და „სწავლულებისა და მეცნიერებისაგან დაშორებულს“ უწოდებდა, მაგრამ ეს მხოლოდ მისი თავმდაბლობას გამოხატავდა და სინამდვილეს არ ასახავდა. დავითი იყო ფრიად განათლებული პიროვნება, გულუხვი მეცენატი. მან ღრმად შეისწავლა სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა, ისტორია, ვარსკვლავთმრიცხველობა და მეცნიერების სხვა დარგები. ძირითადი წყარო ცოდნის შესაძენად დავითისათვის მშობლიურ ენაზე არსებული ლიტერატურა იყო, მაგრამ ის გაიწაფა მაჰმადიანურ ლიტერატურაშიც, კერძოდ, საფუძვლიანად შეისწავლა ყურანი. იგი ეხმარებოდა მწერლებს, მოუწოდებდა მათ საგანმანათლებლო საქმიანობისაკენ, უშუალოდ მონაწილეობდა მეცნიერულ-ლიტერატურული თუ იდეურ-სარწმუნო-ებრივი საკითხების განხილვაში და ეროვნულ პიძნოვრაფიასაც ამდიდრებდა („გალობანი სინანულისანი“).

დავით აღმაშენებელი მნიშვნელოვანი სახელმწიფოებრივი ამოცანების გადაჭრისა თუ სამხედრო ოპერაციების ჩატარების დრო-

საც არ ივიწყებდა წიგნებს და თან დაჰქონდა ისინი ლაშქრობაში, მუზავრობასა თუ ნადირობაში. ასეთ პირობებშიც კი ასერხებდა იგი ღროის გამონახვას კითხვისათვის: „დღე და ღამე მიმოსლვათა შინა მიჰდებოდა, ლაშქრობათა მოუწყენელთა, შრომათა განუსუენებელთა წიგნები ეტვირთა სიმრავლესა ჯოროთა და აქლემთასა; და სადა გარდახდის ჰუნესა, პირველ ყოვლისა წიგნნი მოაქუნდიან ხელითა, და არა დააცადის კითხვა, ვიდრე არა დამურის“. საგულისხმოა, რომ დავითი ნადირობის ჟამსაც კი წიგნების კითხვით იყო გართული. „წიგნნი აქუნდიან ხელთა და, რაჟამს ჟამი იყვის, მისცნის ვისში მსახურსა და ესრეთ ღვენა უყვის“. საბრძოლო ოპერაციის ჩატარებისას წიგნის კითხვაში ერთგზის დაღუპვის პირას მიიყვანა სახელოვანი მამულიშვილი და მხოლოდ საოცარმა ვაჟკაცობამ იხსნა მარცხისაგან.

ცხადია. ასეთ განათლებულ მწიგნობარს მდიდარი ბიბლიოთეკა ექნებოდა.

ქართული ფეოდალური მონარქია განმტკიცდა და გაძლიერდა თამარის მეფობაში (1184—1213). კიდევ უფრო ფართოდ გაიშალა კულტურულ-ლიტერატურული მუშაობა.

ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ თამარ მეფის მეცენატობა, რაზეც თუნდაც ის მეტყველებს. რომ მისი სასახლე გადაიქცა შემოქმედთა საკრებულოდ. თამარის კარზე, ისე როგორც დავით აღმაშენებლის, დემეტრე პირველისა და გიორგი მესამის სასახლეებში, მრავლად იყვნენ მგოსნები, რომლებიც მონაწილეობდნენ პოეტურ ტურნირებსა და სახალხო დღესასწაულებში. არცთუ იშვიათად თბილისში ჩამოდიოდნენ უცხოელი მწერლები და მეცნიერები.

თამარის ხანაში დიდ წარმატებას მიაღწია ქართულმა მწერლობამ — აღმავლობის გზას დაადგა საერო ლიტერატურა, განვითარდა სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა, ისტორიოგრაფია... ნაყოფიერად მოღვაწეობდნენ იოანე შავთელი. ჩახრუხაძე, მოსე ხონელი, სარგის თმოგველი, შოთა რუსთაველი. ნიკოლოზ გულაბერისძე, თამარის ისტორიკოსები... მართალია, მათი ბიბლიოთეკებიდან ხელნაწერები არ შემოგვრჩენია. აგრამ მათი ნაკითხობა და განსწავლულობა, მათ მიერ გამოყენებულ წყაროთა სიუხვე და მრავალფეროვნება საფიქრებელს ხდის, რომ ყოველ მწერალსა და მოაზროვნეს საკუთარი წიგნთსაცავი ჰქონდა.

მომდევნო ხანაში, მონღოლთა შემოსევისა და გაბატონების შედეგად, საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა მძიმე, ხოლო

ეკონომიკური ცხოვრება აუტანელი შეიქმნა. დამპყრობელთა ძალ-
მომრეობამ, ქართველ მამულიშვილთა უთანასწორო ბრძოლამ და
მონობის უღელმა თბილისი ჩამოარჩინა; ლიტერატურის დონე და-
ქვეითდა, სამეცნიერო-საგანმანათლებლო საქმიანობა მინელდა, ბევ-
რი წიგნთსაცავი (ცხადია, სამეფოც!) გაღარიბდა.

ვითარება რამდენადმე შეიცვალა XVI საუკუნიდან, თბილისის
ლიტერატურული ცხოვრება გამოცოცხლდა. ქართლის დედაქალაქ-
ში შემოქმედებითი მუშაობა კიდევ უფრო გაიშალა და შესამჩნევი
გახდა XVII საუკუნეში (თეიმურაზ პირველი, ფეშანგი ხითარაშვი-
ლი, არჩილ ბაგრატიონი, გიორგი მეთერთმეტე, იოსებ სააკაძე, სეხ-
ნია ჩხეიძე, სულხან-საბა ორბელიანი...), გაიზარდა ბიბლიოთეკების
რიცხვი. გადმოცემით, ი. სააკაძეს სიონთან დიდი წიგნთსაცავი
ჰქონდა.

XVI—XVII საუკუნეებში დაწყებულმა პროცესმა თბილისის
ლიტერატურული ცხოვრების გამოცოცხლებისა უფრო მკვეთრი
სახე მიიღო XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში, როდესაც ქვეყ-
ნის სათავეში დადგა განათლებული მწიგნობარი, ნიჭიერი შემოქ-
მედი და ცნობილი მეცენატი ვახტანგ მეექვსე (1675—1737).

ვახტანგი გულისყურით ეკიდებოდა როგორც პოლიტიკურ სა-
კითხებს, ისე ადმინისტრაციულ-ეკონომიკურსა და პრაქტი-
კულ-სამეურნეო საქმეებს. მთელი მისი სახელმწიფოებრივი და სა-
ზოგადოებრივ-კულტურული მოღვაწეობა ღრმად იყო გააზრებული.
იგი ორიგინალურად მოფიქრებული გეგმითა და პროგრამით მოქ-
მედებდა და ყველაფერს აკეთებდა ქვეყნის პოლიტიკური გაძლიე-
რების, ეკონომიკური მოღონიერებისა და კულტურული დონის
ამაღლებისათვის.

ვახტანგის თაოსნობით გაჩაღდა მეცნიერულ-ლიტერატურული
მუშაობა, გაიშალა სასტამბო-საგამომცემლო საქმიანობა. საქართვე-
ლოს გული თბილისი კვლავ იქცა შემოქმედებითი მუშაობის დიდ
კერად. სადაც ქართული ლიტერატურისა და მეცნიერების განვი-
თარება და წარსულის ტრადიციების აღდგენა მიჩნეულ იქნა ქარ-
თველთა კულტურული დამოუკიდებლობის შენარჩუნების წინაპირო-
ბად. ამიტომაც მალე აქ თავი მოიყარეს დანაყოფიერი მოღვაწეობა
დაიწყეს აღმოსავლეთ საქართველოს მეცნიერებმა და მწერლებმა,
კალიგრაფებმა და მხატვრებმა, მემკვიდრეებმა და მეხოტბეებმა.
ქართლის სატახტო ქალაქში თავი მოიყარეს დასავლეთ საქართვე-
ლოდან, აგრეთვე სხვა ქვეყნებიდან მოსულმა მწიგნობრებმაც.

ვახტანგი პირადი მაგალითით აღაფრთოვანებდა თანამედროვეებს და შათ უფრო აქტიური საქმიანობისაკენ მოუწოდებდა. იგი არა მხოლოდ შემოქმედებითი მუშაობით იყო გატაცებული, არამედ უხვად ესმარებოდა ცნობილ ავტორებსა თუ დამწეებ მუშაკებს. მან ქართლის კულტურულ ცხოვრებაში ჩააბა მოწინავე ქართველობა.

ერთი მეცნიერის მართებული შენიშვნით, ვახტანგის სასახლე იყო ერთგვარი პოეტური აკადემია, სადაც თავს იყრიდა იმდროინდელი საზოგადოებრიობის შთელი ინტელექტუალური აქტივი. ვახტანგის ესერგიული ხელმძღვანელობით ეს აკადემია შესაფერისად ეხმარებოდა ეპოქის კულტურულ მაქისცემას. არსებითად ვახტანგის მხარდამსარ მოღვაწეობდა თბილისში იმ ხანის თითქმის ყველა გამოჩენილი მწერალი — სულხან-საბა ორბელიანი, ონანა ქობულაშვილი, გივი თუშანიშვილი, დომენტი მეოთხე და სხვ., რომელთაც შეეძლოთ ესარგებლათ როგორც საქეყო, ისე პირადი პიბლიოთეკებით.

ვახტანგის ხანის კულტურულ წამოწყებათაქან აღსანიშნავია თბილისში პირველი სტამბის დაარსება (1709 წ.) და სავაქიმოქმელო საქმიანობის გაჩაღება. ვახტანგის ზრუხვითა და რუდუნებით, აქრეთვე სტამბის მუშაკების ენერგიული შრომის შედეგად თბილისის პირველმა ქართულმა სტამბამ, მიუხედავად მცირე ხანს არსებობისა (1709—1722), საყურადღებო ძეგლები გამოაქვეყნა. თბილისის სტამბაში დაიბეჭდა სასულიერო წიგნები (სახარება, დავითნი...), სასკოლო სახელმძღვანელო („სწავლა, თუ ვითარ მართებს მოძღვარსა სწავლება მოწაფისა“), მეცნიერული შრომა („აიათი“) და, რაც მთავარია, „გეფხისტყაოსანი“.

თბილისის სტამბის სახელმწიფოებრივ-საზოგადოებრივი და კულტურულ-საგანმანათლებლო მნიშვნელობა განუზომელია. იგი თითქმის მხოლოდ ქართლის მოსახლეობის მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად დაარსდა, მაგრამ მალე საერთო-ქართულ ეროვნულ დაწესებულებად იქცა და იქ გამოცემული წიგნები მთელ საქართველოში გავრცელდა. თუ ადრე თხზულებათა გამრავლებისა და წიგნთსაცავების გაძლიერების ერთადერთი ვზა ხელნაწერების დამზადება იყო, ამიერიდან საზოგადოებრივ თუ კერძო ბიბლიოთეკებს ნაბეჭდი წიგნებიც შეემატა.

ვახტანგის რუსეთში გადახვეწის შემდეგ, საქართველოში საერთოდ და თბილისში კერძოდ, საგრძნობლად შეფერხდა მწიგნობ-

რულ-შემოქმედებითი საქმიანობა. ვახტანგს რუსეთში წაჰყვა დიდი ამაღა — მწერლები, მეცნიერები. კალიგრაფები... ლტოლვილებმა თან წაიღეს მრავალი ხელნაწერი წიგნი, ბევრიც მომხდურებმა (ლექებმა, თურქ-ოსმალებმა) იგდეს ხელთ. თბილისის წიფნოსაცა-ვები თითქმის დაცარიელდა.

მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა XVII საუკუნის მეორე ნახევარში. ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობის გაზრდამ და მოძალე-ბული მტრის მრავალგზის დამარცხებამ ქართლს ნაწილობრივ აღუ-დგინა ძველი სახელი. ქვეყნის მესვეურთა ყურადღების გარეშე არ დარჩენილა საზოგადოებრივი ცხოვრების არც ერთი უბანი. გა-ნახლდა და გაცხოველდა თურქ-ოსმალთა შემოსევისა და ვახტან-გისა და მისი ამაღის რუსეთში წასვლის შედეგად შეწყვეტილი მწიგნობრულ-ლიტერატურული საქმიანობა.

1749 წელს ამუშაიდა ქართული სტამბა, რომლის პროდუქცია მთელ საქართველოს მოეფინა. განახლებულმა სტამბამ, რომელმაც 1795 წლამდე იარსება, დიდი როლი შეასრულა ქართული კულტუ-რის ისტორიაში.

1755 წელს გაიხსნა საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიური სემინა-რია, რომელსაც ხელმძღვანელობდნენ თვალსაჩინო მწერლები და მეცნიერები (ანტონ პირველი, ფილიპე ყაითმაზაშვილი, იოანე მი-ქაძე). ამ სასწავლო დაწესებულებაში ბევრი მოღვაწე აღიზარდა.

შესამჩნივად გაიზარდა რიცხვი პირველდაწყებითი სკოლებისა (სიონში, მეტეხში, ანჩისხატში, კალოუბანში...), სადაც ასწავლიდ-ნენ წერა-კითხვას, ისტორიას, რიტორიკას, გალობასა და სხვა ღის-ციბლინებს, ამზადებდნენ მწიგნობრობის მომავალ კადრებს.

მოწინავე ქართველი საზოგადოებრიობა დაინტერესებული იყო შემოქმედებითი მუშაობის გაცხოველებით და ყოველმხრივ ხელს უწყობდა ქართული მწიგნობრობის განვითარებას. კულტურულ-ლიტერატურულ საქმიანობაში აქტიურად მონაწილეობდა თეიმუ-რაზ მეორე (1744-1762), მწიგნობრებს დიდად ეხმარებოდა ერეკლე მეორე (1744—1798). სამწერლო ასპარეზზე ინტენსიურად მოღვა-წეობდნენ ანტონ პირველი. პაპუნა ორბელიანი, ბესარიონ გაბაშვი-ლი, ბატონიშვილები... აყვავდა საერო ლიტერატურა, გაძლიერდა სასულიერო-საეკლესიო მწერლობა. აღმავლობის გზას დაადგა ის-ტორიოგრაფია. განვითარდა აშუღური პოეზია, გახშირდა ძველი ხელნაწერების აღდგენა-გაცხოველება. შეიქმნა კალიგრაფთა სკო-ლები. ხელნაწერთა გამრავლებისათვის დღენიადაგ იღვწოდნენ ჩა-

ჩიკაშვილები. თუმანიშვილები, განსაკუთრებით მესხიშვილები (შემდგომ ალექსი-მესხიშვილები ან ალექსიშვილები), რომელთა სამოღვაწეო ადგილი ძირითადად ანჩისხატის ტაძარი იყო.

ერეკლე მეორემ სემინარია ანჩისხატის ეზოში მოათავსა. ამან საგანე კულტურულ-საგანმანათლებლო კერად აქცია, ხოლო იქაური მოღვაწენი — სამეცნიერო-ლიტერატურული დარგის მუშაკებად. ამას ისიც ერთოდა, რომ ანჩისხატში დაბინავებული იყო მესხიშვილთა ოჯახი, რომელმაც არაერთი მწიგნობარი მისცა მშობლიურ კულტურას (ალექსი, დავითი, სოლომონი, ნიკოლოზი, გიორგი, იერონიმე, ტარასი და სხვ.). ამ მრავალრიცხოვანი ოჯახის თითოეული წევრს ჰქონდა პირადი ბიბლიოთეკა, ზოგჯერ საკმაოდ მდიდარიც (მოღწეულია ერთ-ერთი მათგანის, კერძოდ, დავით რექტორის წიგნთსაცავის ვრცელი კატალოგი). სხვათა შორის, როდესაც ამ ოჯახის შთამომავალმა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას შესწირა რამდენიმე ათეული წიგნი, რომელთა შორის ზოგიერთი უნიკალურიც კი იყო (მაგრამ ერთი განსაკუთრებით გამოირჩეოდა — შატბერდის კრებული). ი. ჭავჭავაძემ სიხარულით ამცნო „ივერიის“ მკითხველებს: ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების ბიბლიოთეკა „ამ დღეებში გაამდიდრა ბ-ნმა ივანე მესხიევმა მდიდარის და უხვის შეწირულებით. მან შესწირა ამ საზოგადოების ბიბლიოთეკას 55 ხელნაწერი წიგნი, რომელთა რიცხვში ძვირფასი საარქეოლოგო და საისტორიო განძი ურევია“.

ძველი ხელნაწერების გამრავლებაში ანჩისხატს არ ჩამორჩებოდა სიონი, სადაც მრავალი კალიგრაფი მოღვაწეობდა. ხელნაწერი წიგნები მრავლდებოდა დედაქალაქის სხვა ეკლესია-მონასტრებშიც: კალოუბანში, მეტეხში და ა. შ.

ქუთაისი საქართველოს მეორე ქალაქია სიდიდითა და მნიშვნელობით. ამასთანავე, ის მსოფლიოს ერთ-ერთი უძველესი ქალაქია, რომელმაც განვითარების რთული და ძნელი გზა განვლო. გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ქუთაისში კერა ძველი ქართული მწერლობისა, კერა კულტურულ-შემოქმედებითი მუშაობისა უკვე ადრეული ხანიდან. ყოველ შემთხვევაში, ბაგრატ მესამის (975—1014) დროიდან მაინც უნდა არსებულებოდა. ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა ბაგრატის მიერ 1007—1014 წლებში შედგენილი „აფხაზთა ისტორია“, მისივე ინიციატივითა და დაკვეთით თარ-

გზნილი ზოგიერთი პავიოგრაფიულ-აპოკრიფული თხზულება, მის კარზე მომრავლება მწიგნობრებისა და სხვ. მაგრამ ეს ორიოდ ცნობა, რასაკვირველია, ძალზე ცოტაა გარკვეული დასკვნების გამოსატანად. ასე რომ, ქუთაისის კულტურული ცხოვრების ადრეულ ხანაზე, იმდროინდელი სამეფო კარის წიგნთსაცავზე ბევრს ვერაფერს ვიტყვით. შედარებით უკეთაა ცნობილი ის პერიოდი, როდესაც ქუთაისი იმერთა სატახტო ქალაქი იყო.

იმერეთის სამეფო კარზე მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობა ადრევე გაჩაღდა. მოღწეულია გიორგი მეორის (1565—1585) შეკვეთით დამზადებული ხელნაწერები, სოლომონ პირველის (1752—1784) მიერ შემკული სახარება და მისი კუთვნილი „ვეფხისტყაოსანი“, მზესათუნ ბატონიშვილისეული (ვარდ. 1830 წ.) „ვეფხისტყაოსანი“ და სხვ. ნაყოფიერი პოეტი იყო სოლომონ პირველის შვილიშვილი გიორგი ბაგრატიონი (1778—1807).

ქუთაისის ლიტერატურულ ასპარეზზე მოღვაწე ადგილობრივ კადრებს ხშირად ემატებოდნენ აღმოსავლეთ საქართველოდან ამა თუ იმ მიზეზით გადასული მწიგნობრებიც; ქუთაისის შემოქმედთა წრეს არაერთი აღმოსავლელი მწერალი ამშვენებდა — თეიმურაზ პირველი, არჩილი, ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილი, ზაქარია გაბაშვილი, ბესიკი, ელიზბარ ერისთავი, ალექსანდრე ამილახვარი, სოლომონ ლიონიძე და სხვ. ისინი ქუთაისში მოღვაწეობდნენ და აქტიურად მონაწილეობდნენ როგორც იქაურ სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ, ისე შემოქმედებით ცხოვრებაში. აქვე უნდა ვთქვათ, რომ ქუთაისის ლიტერატურულ ცხოვრებაში მონაწილეობდნენ არა მარტო სამეფო კარის წარმომადგენლები ან აღმოსავლეთ საქართველოდან ჩასული მწიგნობრები, არამედ ქუთათელი მღვდელმთავრები და რიგითი საეკლესიო მოღვაწენიც, რომლებიც ზრუნავდნენ ქართული წერილობითი კულტურის დაცვასა და ხელნაწერების გამრავლებაზე, ქუთაისის საეკლესიო წიგნთსაცავების გამდიდრებაზე. მაგალითად, სვიმეონ ქუთათელმა, ჩხეტიძემ (XVI ს.) სვიმეონ კარგარეთელს დაამზადებინა გულანი, თეოფილე ქუთათელმა შეაკაზმინა გრიგოლ ღვთისმეტყველის თხზულებათა თარგმანების შემცველი ძველი ხელნაწერი, მაქსიმე ქუთათელმა გადააწერინა სასულიერო-საეკლესიო შინაარსის კრებული (1761 წ.) და სხვ.

იმერეთის სატახტო ქალაქის კულტურულ-ლიტერატურული ტრადიციების ორგანული დავვირგვინება იყო „სამეფოსა ქალაქსა ქუთათისს, პალატსა სამეფოსასა“ ქართული სტამბის დაარსება და

საგამომცემლო საქმიანობის გაჩაღება XIX საუკუნის დამდეგს. ქუთაისის სტამბიდან გამოსული წიგნები — დავითნი (1801 წ.), კურთხევანი (1803 წ.), ჟამნი (1808 წ.) და სხვ. — მთელ დასავლეთ საქართველოში ვრცელდებოდა. სტამბის მუშაკები (გიორგი პაიჭაძე, რომანოზ რაზმაძე, ზუბაშვილი, არქიმანდრიტი ზაქარია და სხვ.) ცოდნასა და ენერგიას არ ზოგავდნენ ბეჭდური გამოცემის სრულყოფისათვის.

თ ე ლ ა ვ ი აღრევე გამოცხადდა კახეთის საგარეო ქალაქად (IX ს.) და ერთხანს კიდევ ინარჩუნებდა ამ პატივს. მაგრამ დავით აღმაშენებლის მიერ კახეთის შემოერთების შემდეგ მისი მნიშვნელობა დაეცა. მართალია, საქართველოს გაერთიანების შემდეგაც თელავი მნიშვნელოვანი პოლიტიკური და ეკონომიკური ცენტრი იყო. მაგრამ მან კარგა ხანს დაკარგა სატახტო ქალაქის მნიშვნელობა. გვიან ხანაში კახთა მეფეების რეზიდენცია გრემში იყო.

XVII საუკუნის მეორე ნახევარში კახეთის ცენტრმა კვლავ თელავში გადაინაცვლა. არჩილ ბაგრატიონმა, რომელიც 1664—1675 წლებში მეფობდა კახეთში, განაახლა ძველი ქალაქი, ააგო სასახლე და კახეთის ტახტი იქ გადაიტანა. იმ დროიდან თელავში საგანმანათლებლო საქმიანობა გაიშალა და, ბუნებრივია, სამეფო კარზე წიგნთსაცავიც დაარსდა. ჩვენთვის ზუსტად არაა ცნობილი არჩილის მიერ თელავში დაწერილი თხზულებანი, მაგრამ, საფიქრებელია, ქართლის მწიგნობართა წრეში აღზრდილი და ძველ ქართულ ლიტერატურულ ტრადიციებს ნაზიარები პოეტი არც კახეთში აღიზნებდა ხელს შემოქმედებით მუშაობაზე.

თელავში მოღვაწეობდნენ დავით მეორე, მისი ძმა თეიმურაზი (შემდგომ ქართლის მეფე თეიმურაზ მეორე), საიათნოვა და სხვა მწერლები.

დავით მეორეს (1703—1722) ეკუთვნის ე. წ. ღვთაების გუჯარი (1722 წ.), რომელიც ამჟღავნებს ავტორის განსწავლულობას რელიგიასა და ფილოსოფიაში. ისტორიასა და ბუნებისმეტყველებაში. მასვე დაუწერია ლექსები: მისი ძმა თეიმურაზი 1731—1744 წლებში განაგებდა კახეთს და შეძლებისდაგვარად მონაწილეობდა თელავის ლიტერატურულ ცხოვრებაში — იქ დაწერა „დღისა და ღამის გაბაძება“ (1736 წ.). შაირი ბიჭინას სიკვდილზე და სხვა ლექსები; ერთხანს კახეთის სამეფო კარზე მოღვაწეობდა საიათნოვა, რომელიც გამოირჩეოდა ადგილობრივ მგოსანთა და მომღერალთა

წრეში. თელავში შეთხზა მან ცნობილი ლექსი „ზღვას ვით გააშრობს ეარსკვლავის სხივი“ (1751 წ.). თელავის სასახლეში საიათნოვას გვერდით უთუოდ იქნებოდნენ სხვა აშუღებიც, რომელთაც ხელს უწყობდა მეცენატობით განთქმული პატარა კახი.

თეიმურაზისა და ერეკლეს ოჯახებში დამკვიდრებულ ლიტერატურულ ტრადიციებზე, თელავის სამეფო კარის ბიბლიოთეკის წიკნებაზე აღიზარდა ქართველ ბატონიშვილთა მთელი თაობა.

თელავში XVIII საუკუნის მიწურულამდე გრძელდებოდა ხელნაწერთა გაბრავლება: გერმანე უდაბნოურთაგანმა გადაწერა პროკლე დიადოქოსის „კავშირნი ღმრთისმეტყუელებითნი“ (1763 წ.), იოსებ დეკანოზმა — დავით ანაპთის „ფილოსოფიის განსახლვებანი“ (1791 წ.), სოლომონ ალექსიშვილმა — საგალობლები (1799 წ.) და ა. შ.

თელავში მდიდარი წიგნთსაცავი იყო არა მხოლოდ სამეფო კარზე, არამედ სემინარიაშიც.

რამდენიმე სიტყვა თელავის სემინარიასა და იქაურ მოღვაწეებზე.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ქართლ-კახეთი კულტურული აღმავლობის გზას დაადგა, განათლების საქმესაც გაუმჯობესება დაეტყო. ამის ერთ-ერთი გამოვლინება იყო თელავის საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიური სკოლის (შემდეგ სემინარიის) დაარსება (1758 წ.), რომელიც თეორიული და პრაქტიკულ-გამოყენებითი ცოდნის გავრცელებას ემსახურებოდა.

ახლად დაარსებულ სკოლაში, „თვისსა პალატსა შინა“, ერეკლე მეორემ თავი მოუყარა მოსწავლეებს, შეარჩია მასწავლებელთა კადრები. დოსითეოზ ჩერქეზიშვილი გვაცნობებს: ერეკლემ „შეკრიბნა ყრმანი საბრძანებელისა თვისისანი“ და იქვე დასძენს და განმარტავს: „ყრმად ვიტყვი უმეცრების ძლით და არა პასაკით, რომელნიმე ებისკოპოსნი, რომელნიმე მღუდელნი და რომელნიმე ახალმოსწავლენი ეკლესიის მსახურნი და ინება განმრავლებად კეთილმეცნობისა“. მართლაც, მოსწავლეთა შორის არაერთი ასაკოვანი მოღვაწე იყო.

სამეფოს გონიერ მეთაურს თელავის სკოლა მხოლოდ აღმზრდელობით დაწესებულებად არ მიაჩნდა და მარტო სასწავლო მიზანს არ უსახავდა მას. მეფის სურვილითა და თაოსნობით იქ გაჩაღდა შემოქმედებითი მუშაობა, რომელშიც მონაწილეობდნენ როგორც სკოლის პირველი რექტორი ფილიპე ყაითმაზაშვილი, ისე

მსმენელებიც (დოსითეოზ ჩერქეზიშვილი, ანტონ ცაგერელ-ჰყონდიდელი და სხვ.).

თელავის ბიბლიოთეკა შესამჩნევად გაიზარდა როგორც თელაველ მოღვაწეთა მიერ გადაწერილი წიგნებით, ისე თარგმანებითაც; ფილიპე ყაითმაზაშვილმა და დოსითეოზ ჩერქეზიშვილმა სომხურიდან თარგმნეს დავით ანაპთის „ფილოსოფიის განსაზღვრებანი“ და „ახსნა პორფირის შეყვანილებისა“, მხითარ სევასტაქის რიტორიკა. „შემოკლებითი ახსნა პერიარმენიასის წიგნთა“ და „მცირე ლოლიკა“, ფილიპემ და ანტონ ცაგერელ-ჰყონდიდელმა — „შემოკლებითი წიგნი ჰეშმარიტებითისა ღმრთისმეტყუელებისა“ და „დიდი ლოლიკა“ და ა. შ. უკვე ამ უბრალო ჩამოთვლიდან ჩანს, თუ რაოდენ გამდიდრდა თელავის ქართული წიგნთსაცავი (და, საერთოდ, ქართული მწერლობა) საღვთისმეტყველო-ფილოსოფიური ლიტერატურის ძეგლთა თარგმანებით.

1782 წელს თელავის სკოლის ბაზაზე დაარსდა სემინარია, რომელსაც პირველ წელს უძღვებოდა გაიოზ რექტორი — გაიოზ ბარათაშვილი (1746—1821), ხოლო შემდეგ — სემინარიის დახურვამდე (1801 წ.) — დავით ალექსიშვილი (1745—1824), რომელიც ჩვენი კულტურის ისტორიაში უპირატესად დავით რექტორის სახელითაა ცნობილი.

თელავის სემინარიის რექტორები თუ მათი მსმენელები (სემინარისტები ან სტუდენტები, როგორც მათ უწოდებდნენ) წარმატებით იღვწოდნენ როგორც პედაგოგიურ, ისე საზოგადოებრივ-კულტურულ ასპარეზზე.

თელავის სემინარია მოსკოვის სლავურ-ბერძნულ-ლათინური აკადემიის ყაიდისა იყო, იქ ისწავლებოდა გრამატიკა, რიტორიკა, ფილოსოფია, მათემატიკა, ღვთისმეტყველება, ისტორია და ა. შ. (სწავლა-აღზრდის მეთოდები შეესაბამებოდა იმ დროის განათლების პრინციპებს).

ბუნებრივია, სემინარიის მესვეურები პირველ რიგში წიგნთსაცავის გამდიდრებასა და სახელმძღვანელოებით მომარაგებაზე ზრუნავდნენ — სემინარიის ბიბლიოთეკას ემატებოდა ახალი თარგმანები, ახალი სახელმძღვანელოები, ახალი ხელნაწერები.

გაიოზ რექტორმა თარგმნა თ. პროკოპოვიჩის მიერ შედგენილი და პეტრე პირველის მიერ დამტკიცებული, საგანმანათლებლო იდეებით გამსჭვალული „წესდება“, ანუ „საზოგადო რეგლამენტი, ესე იგი არს კანონი ანუ რიგი“, როლენის „ძველი ისტორია“ და სხვა

წიგნები; დავით რექტორმა შეადგინა სახელმძღვანელოები: „ოთხნაწილედნი სწავლანი“, არითმეტიკა და სხვ. იგი ასწავლიდა „ღრამატიკას, ფისიკა-თეორეტიკებს, ითიკას“, ისტორიას, „საფილოსოფოსო“ დისციპლინებს, მათემატიკას, ღვთისმეტყველებას და ა. შ. გასაგებია, რომ ორიგინალურ თუ თარგმნილ სახელმძღვანელოებზე ზრუნვა, მოსწავლე ახალგაზრდობის წიგნებით მომარაგება, სემინარიის წიგნთსაცავის გამდიდრება რექტორთა უპირველესი მოვალეობა იყო.

დავით რექტორის ხელმძღვანელობით სემინარიაში იმართებოდა საჯარო დისპუტები. დავითს დაუარსებია ერთგვარი ლიტერატურული წრე, რომელიც რამდენიმე სემინარისტს აერთიანებდა. ჩანს, ახალგაზრდობის ენერგიული აღმზრდელი არ კმაყოფილდებოდა მხოლოდ ძირითადი დისციპლინების სწავლებით, თავის შეგირდებს შემოქმედებითი მუშაობის პრაქტიკასაც აცნობდა და მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო საქმიანობისათვის ამზადებდა.

თელავში ცხოვრებისას დავითს თავისი პირადი ბიბლიოთეკა სემინარიის წიგნთსაცავთან ჰქონდა შეერთებული თუ არა, ძნელი სათქმელია, მაგრამ ერთი ცხადია: სემინარისტთა მომზადებისათვის მას მრავალი წიგნი დასჭირდებოდა — საეკლესიო, საერო, სამეცნიერო...

ზ უ გ დ ი დ ი. სამეგრელოს ცენტრში, ზუგდიდში, სადაც იყო „სასახლე დადიანთა, დიდშენი და პალატებიანი, ზღუდე-გოდლიანი“ (ვახუშტი), ლიტერატურული ინტერესები ჯერ კიდევ XVI საუკუნეში, ლევან I დადიანისა (1533—1572) და გიორგი მესამის (1572—1582) კარზე შეინიშნება (მოდწეულია მათი თაოსნობით გადაწერილი წიგნები), მაგრამ იქაური სამწერლობო კერის ისტორიაში შესამჩნევად გამოიყოფა ლევან II დადიანის (1611—1657) ზეობის წლები, როდესაც მთავრის კარზე მოღვაწეობდა პოეტი, კალიგრაფი და მხატვარი მამუკა თავაქალაშვილი, რომელმაც 1646 წელს დაამზადა „ვეფხისტყაოსნის“ ჩინებული ხელნაწერი (რუსთველის პოემის უძველესი თარიღიანი ნუსხა!), და პოეტი ბარძიმ ვაჩნაძე.

ლიტერატურული ტრადიცია სამთავროს კარზე გვიან ხანამდე გრძელდებოდა. ხელნაწერი წიგნების დამზადების ინიციატორებად ხშირად გამოდიოდნენ დადიანები, რომლებიც ენერგიულად ზრუნავდნენ საგვარეულო წიგნთსაცავის გამდიდრებაზე. მაგალითად,

ოტია დადიანმა (1728—1758) და მისმა მეუღლემ გულქან დედოფალმა გადააწერინეს ტიპიკონი (1738 წ.), გულქანისავე ბრძანებითა დამზადებული სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონისა და თენის ნუსხები; გრიგოლ დადიანმა (1788—1804) „პალატსა სამეფოსა“ გადააწერინა პარაკლიტონი და ტიმოთე ვაბაშვილის „მიმოსლვა“; ლევან V დადიანის (1804—1845) მეუღლემ მართა დედოფალმა გადააწერინა კლექსი და მეტაფრასი და ა. შ. რასაკვირველია, საგანმანათლებლო საქმიანობა მხოლოდ ხელნაწერთა გამრავლებით არ ამოიწურებოდა. დადიანთა ზოგიერთი წარმომადგენელი შემოქმედებით მუშაობასაც ეწეოდა. მოვიგონოთ ნიკო დადიანის (1780—1834), აგრეთვე გრიგოლ (1814—1902) და მთავარ დავით (1846—1853) დადიანების მკვებდრეობა.

ზუგდიდის სამთავრო წიგნთსაცავი საკმაოდ მდიდარი იყო; უკანასკნელ მთავარს მრავალი აოყული წიგნი ჰქონდა. როდესაც ნიკო დადიანმა მამისეული ბიბლიოთეკა (227 ერთეული, მათ შორის 179 ხელნაწერი) ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას შესწირა (1885წ.), კოლექციაში არაერთი ძვირფასი ხელნაწერი იყო (საკმარისია დავასახელოთ მიქაელ მოდრეკილის ჰიმნოგრაფიული კრებული). დადიანთა შემოწირული საგვარეულო წიგნთსაცავი სოფელ გორდში, დადიანთა სახაფხულო რეზიდენციაში, ჩაიბარა ქართველ მოღვაწეთა ჯგუფმა ი. ჭავჭავაძის მეთაურობით.

მძოვრეთი — ისტორიული ქალაქი, საციციანოს ცენტრი (ახლანდელი სოფლების — ორთუბნის, წითელსოფლისა და სუქანთუბნის ტერიტორიაზე, ქარელის რაიონში), სადაც გაჩაღდა საგანმანათლებლო საქმიანობა. ლიტერატურულ ასპარეზზე მოღვაწეობდა სათავადოს დამაარსებელი ზაზა ფანასკერტელი-ციციშვილი (XV ს.). მას მიეწერება ქართული სამედიცინო ლიტერატურის შედევრი „კარაბადინი“, რომელიც ნათლად ავლენს ავტორის განსწავლულობასა და მეცნიერულ ცოდნას. ზაზა ფანასკერტელ-ციციშვილის მეცნიერულ-ლიტერატურულ ინტერესს ადასტურებს ის ფაქტიც, რომ მას შეუყრებია და ერთ წიგნად გადაუწერინებია იოანე ოქროპირის „სწავლანი“.

საციციანოდანვე იყვნენ „ბარამგურიანის“ ავტორი ნოდარ ციციშვილი (XVII ს.), „ვეფხისტყაოსნის“ ინტერპოლატორი ნანუქა (მანუჩარ) ციციშვილი (XVII ს.), რუსთველის პოემის ძვირფასი

ხელნაწერის დამზადების მოთავე ზაზა ციციშვილი (XVII ს.) და სხვ.

ციციშვილთა ფეოდალური სახლიდან ცნობილი არიან ხელნაწერთა გამრავლების, განახლებისა და გაცხოველების ინიციატორები; ქაიხოსრომ გადააწერინა მარხვანი (1538 წ.), ზაალმა — ჟამნგულანი (1661 წ.), როდამმა — „ანდრია სალოსის ცხოვრება“ (1709 წ.) და ა. შ.

შ ი ო მ ღ ვ ი მ ე — თბილისიდან ოცდაათიოდე კილომეტრის დაშორებით, მცხეთის დასავლეთით, მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, სხალტბის ქედის ძირში, სართულებად განლაგებული ბუნებრივი თუ ხელოვნური გამოქვაბულების წინ მდებარე შენობათა კომპლექსი — ერთ-ერთი უძველესი ქართული მონასტერი; რომელიც დააარსა თვალსაჩინო საეკლესიო მოღვაწის იოანე ზედაზნელის მოწაფემ შიომ VI საუკუნის შუა წლებში.

ნათლისმცემლის ეკლესიის აგებისა და ბერთა კრებულის გაზრდის შემდეგ შიომ საცხოვრებლად შეარჩია ერთი მღვიმე, სადაც დაასრულა კიდეც სიცოცხლე. მალე იქ აშენდა ეკლესია, რომელიც მომდევნო ხანაში ნათლისმცემლის ეკლესიას შეუერთდა (სხვათა შორის, ეს მღვიმე წმინდა ადგილად იქნა მიჩნეული და სავანის სახელიც იქიდან წარმოსდგა — შიოს მღვიმე, შიოსმღვიმე, შიომღვიმე).

დროთა განმავლობაში შიომღვიმე დაწინაურებულ სამონასტრო ცენტრად იქცა, მოწესეებით აივსო სხალტბის ქედის გამოქვაბულები (იქ ახლაც შეინიშნება ასამდე გამოქვაბული, ხოლო ადრე გაცილებით მეტი იყო). სამეფო კარის დახმარებითა და ხელის შეწყობით გაძლიერებული სავანე — დიდი ფეოდალურ-საეკლესიო სენიორია — მრავალრიცხოვან კრებულს აერთიანებდა.

შიომღვიმეში არაერთი მწიგნობარი ცხოვრობდა, ზოგიერთი ცნობით, პირველი შემოქმედი თვითონ შიო უოფილა.

XI საუკუნეში შიომღვიმეში მოღვაწეობდა კათალიკოსი ბასილი, რომელიც ცნობილი მწერლისა და მოაზროვნის ეფრემ მცირის ძმა უნდა იყოს — კარიჭისძე. მან თავი მოუყარა გადმოცემებს შიომღვიმელის სასწაულთმოქმედებაზე და დაამუშავა ლიტერატურულად.

შიომღვიმეში გაატარა ცხოვრების უკანასკნელი წლები და იქ დაასრულა დოგმატიკურ-პოლემიკური კრებული „დოგმატიკონი“
5. ლ. მენაბდე

გამოჩენილმა ფილოსოფოსმა არსენ იყალთოელმა (XI--XII სს.). იქვე მოღვაწეობდა სამეფო კართან დაახლოებული ბერი არსენი, რომელსაც დავით აღმაშენებელი შიომღვიმისადმი ბოძებულ ანდერძში თავის „სასოს და განმანათლებელს“ უწოდებდა. იმავე ანდერძიდან ჩანს, რომ მეფემ არსენს მიანდო შიომღვიმეში ეკლესიის მშენებლობა. არსენ ბერმა სავანეში ახალი დისციპლინური წესი განაჩინა და სვიმეონ სასწაულთმოქმედის მონასტრის ტიპიკონი დაამკვიდრა.

შიომღვიმეში ამრავლებდა ხელნაწერებს კალიგრაფი გიორგი ხუცესმონაზონი (XIII ს.). მისი დამზადებულია ტიპიკონის მოზრდილი ხელნაწერი, რომელშიც საკუთრივ ტიპიკონის ტექსტს უძღვის შიომღვიმელის სვინაქსარული „ცხოვრება“. ნინოს საგალობლები და სხვ. მასვე გადაუწერია სახარება, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში შიომღვიმის ოთხთავის სახელითაა ცნობილი. ამ სახარების ანდერძს შემოუნახავს ცნობა, რომელიც რამდენადმე შუქს ჰდენს გიორგის მოღვაწეობას, ცხადყოფს მის ზრუნვას სამონასტრო ბიბლიოთეკაზე. მღვიმელი მწიგნობარი გვაუწყებს: „შეესწირენ მამასა შიოს ოთხთავი სახარებაი, სრული ყოვლითა განგებითა. კამართა და ხატითა, ზანდუკითა და შექედითა... ერთნი მარხვანი ეტრატსავე ზედა, ერთნი ზატიკნი ეტრატსავე ზედა“. ჩანს. გიორგი ხუცესმონაზონს ჩვენთვის ცნობილი ხელნაწერების გარდა სხვაც დაუმზადებია. მას ეხმარებოდნენ ზოსიმე წინამძღვარი, ბასილ თავაური და სხვა.

XVIII საუკუნეში შიომღვიმეში მოღვაწეობდნენ მწიგნობრები: იოსებ სამებელი (ქობულაშვილი). გამალიელ გამრეკელი. გერონტი სოლოლაშვილი, იონა ხელაშვილი. ხელნაწერთა გამრავლება იქ XIX საუკუნეშიც გრძელდებოდა.

შიომღვიმეში მდიდარი წიგნთსაცავი არსებობდა. 1804 წლის ცნობით, იქ იმ დროს იმდენი ხელნაწერი იყო. რომ ათი ურემიც კი ვერ დაიტევდა, მათ შორის ბევრი ეტრატზე იყო შესრულებული. ცხადია. ეს ბიბლიოთეკა მარტო იქაურ მოღვაწეთა მიერ გადაწერილი ნუსხებით არ მდიდრდებოდა. ცნობილია არაერთი ხელნაწერი, რომელიც სხვა პირთ შეუწირავთ შიომღვიმისათვის. მაგალითად, დავით ბაგრატიონს (1767—1819) შეუწირავს იოანე ოქროპირის „მათეს თავის თარგმანების“ ქართული თარგმანი. სხვათა შორის. ჰაგიოგრაფის მოწმობით, მონასტრისათვის სახარება შეუწირავს ფარსმან მეფესაც (VI ს.).

მოღწეულია „სია წიგნთა შიომღვიმის უდაბნოსათა, შედგენილი იერომონახის კაზნაჩეის სიმონისაგან“ (8. III. 1872). მასში ჩამოთვლილია მონასტერში იმხანად დაცული ხელნაწერი და ნაბეჭდი წიგნები (85 დასახელება), მითითებულია გადაწერისა თუ გამოქვეყნების წელი და ადგილი: წიგნის ფორმატი და სხვ. სიაში დასახელებულია არაერთი ხელნაწერი (სახარება, სადღესასწაულო, გულანი, კონდაკი, მეტაფრასი, მამათა სწავლანი, სჯულისკანონი და სხვ.), უპირატესად კი თბილისის, ქუთაისის, მოსკოვის, პეტერბურგის, წესის სტამბებში დაბეჭდილი ქართული წიგნები (სახარება, სამოციქულო, ეამნი, პარაკლიტონი, მარხვანი და სხვ.), აგრეთვე რამდენიმე რუსული საეკლესიო წიგნიც.

შიომღვიმის წიგნთსაცავის ბევრი ხელნაწერი არქიმანდრიტმა კესარიოსმა 1879 წელს თბილისის ფერისცვალების მონასტერში გადმოიტანა, მაგრამ ზოგი მაინც დარჩა ადგილზე და გვიან ჩვენს სიძველეთსაცავებს შემოემატა. ამჟამად ცნობილია შიომღვიმელ მოღვაწეთა კუთვნილი რამდენიმე ათეული ხელნაწერი. გარდა დასახელებულისა, საყურადღებოა აგრეთვე ოლიმპის მთაზე დამზადებული კრებული (978 წ.) პროკლე დიადოქოსის „კავშირნი ღმრთისმეტყუელებითნის“ ქართული თარგმანის უძველესი ნუსხა (XIII ს.) და სხვ.

გ ა რ ე ჯ ა . ძველი ქართული მწიგნობრობის მძლავრი კერა — გარეჯის უდაბნოს სამონასტრო ანსამბლი მდებარეობს კახეთში, საგარეჯოდან ოცდაათიოდე კილომეტრის დაშორებით. იქ, ხრიოკ, უწყლო და მოუსავლიან ტრამალებში ცხოვრობდნენ და კულტურულ-საგანმანათლებლო და ლიტერატურულ-შემოქმედებით საქმიანობას ეწეოდნენ გამოჩენილი ქართველი მოღვაწენი — მწიგნობრები, ხუროთმოძღვრები, მხატვრები.

გარეჯის მრავალშთის სამონასტრო კოლონიზაცია დაიწყო VI საუკუნის შუა წლებში, როდესაც საქართველოში დაბრუნდა სირიაში მოღვაწე ქართველთა ჯგუფი იოანე ზედაზნელის ხელმძღვანელობით. ჰაგიოგრაფთა ცნობით, იოანესთან ერთად ჩამოვიდა სირიული ასკეტიზმის მკაცრ ბერმონაზვნურ რეჟიმში აღზრდილი და გაწაფული მოღვაწე დავითი, რომელმაც გარეჯას მიაშურა.

დავითმა ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც მხოლოდ ერთი მოწაფე (ლუკიანე) ჰყავდა, საფუძველი ჩაუყარა საეანეს, რომელსაც დავითის მონასტერი ან ლავრა (ე. ი. დიდი მონასტერი) ეწოდა. საცხოვ-

რებელი პირობები იქ ძალზე მძიმე იყო — სიციხე, უწყლობა და ა. შ. მიუხედავად ამისა, მოღვაწეთა რიცხვი მალე გაიზარდა, მოწესენი შესამჩნევად მომრავლდნენ. ამას მოჰყვა სადგომთა რიცხვის ზრდაც. უკვე დავითის სიცოცხლეში აღმოცენდა სხვა მონასტრებიც. ერთია დოდოს მონასტერი (დოდოს რქა, დოდორქა), რომელიც დავითის მოწაფემ დოდომ დააარსა, მეორე — ნათლისმცემლის მონასტერი, რომელიც შეიძლება დავითისავე მოწაფის ლუკიანეს დაარსებული იყოს.

დოდორქის საკმაოდ გრძელი სამონასტრო კომპლექსი მდებარეობს ლავრის პირდაპირ (იგი არსებითად პირველი სავანეა, რომელიც ლავრას გამოეყო და ცალკე ერთეულად ჩამოყალიბდა). ნათლისმცემლის მონასტერი რამდენიმე კილომეტრითაა დაშორებული ლავრიდან.

შემდეგ ხანაში ქართველი მოღვაწენი ჩანან გარეჯის მრავალმთის სხვა სავანეებშიც (უდაბნოში, ჩიჩხიტურში). განსაკუთრებით აღსანიშნავია XII საუკუნის მიწურულში აღმოცენებული ბერთუბანი, სადაც ჩამოყალიბდა განვითარებული მხატვრული სკოლა.

გარეჯა თანდათან იქცა მძლავრ სამონასტრო ცენტრად, ხოლო შემდეგ — კულტურის კერადაც. მას უხვი შეწირულებით ეხმარებოდნენ სამეფო კარის წარმომადგენლები, დიდებულები, საეკლესიო მოღვაწენი. ამის შედეგად იგი აღმავლობის გზას დაადგა, მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური დასუსტებისა და ეკონომიკური დაუძლურების კვალდაკვალ, გარეჯიც დასუსტდა და დაკნინდა. იქაური მონასტრები რამდენჯერმე დაარბიეს და აიკლეს მომხდურებმა (მონღოლებმა, სპარსელებმა, ლეკებმა).

ჟამთა სიავემ დააუძლურა გარეჯა, ძველი დიდება თანდათან დაეიწყებას მიეცა. მალე იქ ცხოვრებაც კი თითქმის შეუძლებელი შეიქმნა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მეფე-დიდებულთა დახმარებითა და ადგილობრივ მოღვაწეთა ენერგიული საქმიანობის შედეგად იგი XIX საუკუნის მეორე ნახევრამდე განაგრძობდა არსებობას, როგორც ფეოდალურ-საეკლესიო სენიორია.

ამჟამად გარეჯა დაცულია როგორც დიდებული ქართული ძეგლი, რომელიც გვაცნობს ძველ ქართველ ხუროთმოძღვართა და მხატვართა უკვდავ ქმნილებებს და ცხადყოფს ძველი ქართული კულტურის მაღალ დონეს.

გარეჯის მრავალმთა მხოლოდ ხუროთმოძღვართა, მშენებელთა და მხატვართა კერა არ ყოფილა, ის მძლავრი ლიტერატურულ-სა-

განმანათლებლო კერაც იყო. ლავრაში, დოდორქასა და ნათლის-მცემელში მოღვაწეობდნენ ქართველი კალმის ოსტატები, რომლებიც მარტო საკუთარი სხეულის გვემითა და ლოცვით არ კმაყოფილდებოდნენ და მშობლიური კულტურის სარბიელზეც შრომობდნენ.

ლიტერატურული ინტერესების გაღვივება გარეჯელთა შორის ადრეული სანიდან შეინიშნება; ცნობილია იქაური მწიგნობრები XII საუკუნისა — ონოფრე გარეჯელი და დემეტრე პირველი.

გარეჯა, როგორც კულტურულ-საგანმანათლებლო კერა, დაწინაურდა XVII საუკუნის მიწურულიდან; შესამჩნევ წარმატებას მი-აღწია მან XVIII საუკუნეში, როდესაც იქ მოღვაწეობდნენ გამოჩე-ნილი ქართველი მწერლები: სულხან-საბა ორბელიანი, ბესარიონ ბარათაშვილი-ორბელიშვილი, ნიკოლოზ ჩერქეზიშვილი, გრიგოლ ეახვასიშვილი, ანტონ პირველი, რომანოზ ერისთავი, ტიმოთე ვა-ბაშვილი, ამბროსი მიქაძე და სხვანი, რომელთაც გარს ეხვია მრავალრიცხოვანი არმია ლიტერატურული ფრონტის მუშაკებისა (ონო-ფრე მაქუტაძე, გაბრიელ საგინაშვილი, გაბრიელ მცირე, გერონტი სოლოღაშვილი და ა. შ.). რამდენადმე გვიან გარეჯაში ყოფილან სხვა მწერლებიც: იონა გედევანიშვილი, იონა ხელაშვილი, გიორგი ავა-ლიშვილი.

გარეჯელ მწიგნობართა რაოდენობა, ბუნებრივია, დასახელებული პირებით არ ამოიწურება. მოღწეული მასალებიდან ცხადი ხდება, რომ გარეჯის მონასტრებში დასადგურებული ქართველი მოღვაწე-ებიდან ბევრი ზრუნავდა ძველი ნუსხების დაცვა-გამრავლებაზე. იქ ხელნაწერები დაუმზადებიათ ნიკოლოზ ჯორჯაძეს, დიმიტრი ალექ-სიძეს, დავით რექტორს, ნიკოლოზ ვაჩნაძეს, დავით ჯანდიერსა და სხვ.

გარეჯელი მწიგნობრები თხზავდნენ ორიგინალურ ძეგლებს, ამ-რავლებდნენ ხელნაწერებს, ამზადებდნენ ახალ ნუსხებს და ეწეოდ-ნენ წერილობითი ძეგლების პოპულარიზაციას, ადგენდნენ ჰავიო-გრაფიული ნაწარმოებებისა და ასკეტიკურ-პოშილეთიკურ თხზულე-ბათა კრებულებს, ეხმარებოდნენ სხვა კერებს და ა. შ. თუ, ერთი მხრივ, მთელი ძალით იყო გაჩაღებული ადრევე წამოწყებული ორი-გინალურ-შემოქმედებითი მუშაობა, მეორე მხრივ, ასევე ინტენსი-ურად გრძელდებოდა ხელნაწერთა გამრავლება-შეგროვება და წიგნთსაცავის გაზრდა-გამდიდრება. ჩვენ რომ არავითარი პირდაპირი ცნობა არ გვქონდეს გარეჯელთა წიგნთსაცავზე, უკვე იმ მუშა-

ობით, რომელიც იქაურ სავანეებში ტარდებოდა, შეიძლება კვეთა-რაულა მდიდარი ბიბლიოთეკის არსებობა.

გარეჯის, როგორც დიდი სამწერლობო ცენტრის, ზრდა-განვითარებას ხელს უწყობდა ის გარემოება, სავანეებს მოზრდილი ბიბლიოთეკები რომ ჰქონდათ. მათ გამდიდრებაში განსაკუთრებული დამსახურება მიუძღვის ონოფრე მაჭუტაძეს, რომელზეც რამდენიმე სიტყვა უნდა ვთქვათ.

ონოფრე მაჭუტაძე, — გარეჯის წინამძღვარი 1690 წლიდან, — ენერგიული და ზომისმოყვარე მუშაკი იყო. იგი თავგამოდებით იღვწოდა გარეჯის მონასტრების კეთილმოწყობისა და იქაურ ბინადართა ცხოვრების პირობების გაუმჯობესებისათვის, დღენიადაც ზრუნავდა მამულების გაფართოებასა და ეკლესია-მონასტრების აღდგენა-განახლებაზე. მას დამსახურებისამებრ შეარქვეს გარეჯის „მეორედ აღმაშენებელი“. ო. მაჭუტაძის თავდადებული მუშაობით გაპარტახებული ლავრა აღმავლობის გზას დაადგა; დაიწყო სხვა მონასტრების (ნათლისმცემლისა და დოდორქის) გამოცოცხლება, მომრავლდა ბერმონაზვნობა.

ო. მაჭუტაძე სათანადო ყურადღებას უთმობდა მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო მუშაობას. მან არა მარტო სამონასტრო მეურნეობა გამოაცოცხლა და მოაღონიერა, არამედ ხელი შეუწყო ლიტერატურული საქმიანობის გაშლა-გაფართოებასაც. სწორედ მისი წინამძღვრობის პერიოდში მომრავლდნენ გარეჯის მონასტრებში მწერლები და მქადაგებლები, კალიგრაფები და ბიბლიოფილები. არსებითად იმ პერიოდში იქცა გარეჯა ქართული მწერლობის უმნიშვნელოვანეს კერად.

ცალკე აღსანიშნავია ის დიდი წვლილი, რომელიც ო. მაჭუტაძემ შეიტანა გარეჯელთა წიგნადი ფონდის გაზრდაში, გაფართოებასა და დაცვაში. მისი ცნობით, 1712 წელს დავით გარეჯის წიგნთსაცავში ყოფილა მრავალი წიგნი (სახარება, სამოციქულო, გულანი, მეტაფრასი, „მამათა ცხოვრება“, პარაკლიტონი, კურთხევანი, „ნინოს ცხოვრება“, „ბალაფარიანი“, ასურელ მოღვაწეთა „ცხოვრებანი“ და სხვ.). განსწავლულმა წინამძღვარმა განმარტა, თუ რად მოუყარა თავი ამდენ წიგნს: „ეს ამდონი წიგნები ამისთვის დაეაწყევ აქა, რომ ან წინამძღუარი და ან მისის კრებულისაგან ვინმე რომ სოფლად წავიდნენ სადმე მონასტრის სამსახურზე, თვითო ხელი წიგნები თან იღვენონ; მონასტერში ხომ წიგნები არა აკლია-რა“.

დამოწმებულ სიტყვებში საყურადღებოა, ერთი მხრივ, ო. მაჭუ-

ტაძის ცნობა სავანეთა ბიბლიოთეკების წიგნებით უზრუნველყოფასა და წიგნადი ფონდის სიმდიდრეზე, მეორე მხრივ, წინამძღვრის ზრუნვა „მონასტრის სამსახურზე სოფლად“ წასულ თანამოღვაწეებზე, რომ მათ „თვითო ხელი წიგნები“ თან წაეღოთ და კითხვას არ მოსცდნოდნენ. როგორც ჩანს, ო. მაქუტაძე წინასწარდასახული მიზნით კრებდა წიგნებს. მას სურდა გარეგნულს არა მარტო ადგილზე ეკითხათ წიგნები, არამედ რაიმე საქმის გამო მონასტრიდან წასვლის დროსაც კი თან ჰქონოდათ საკითხავი მასალა.

ო. მაქუტაძემ შექმნა წიგნთსაცავი, რომელშიც მრავლად იყო ბიბლიური, ჯაგოგრაფიული, ისტორიული და სხვა ძეგლები. მის მიერ შედგენილი სია იქაური ხელნაწერებისა, კატალოგი, რომელშიც რამდენიმე ათეული წიგნია დასახელებული, ცხადყოფს, რომ გარეგნულს მართლაც მდიდარი ბიბლიოთეკა ჰქონდათ. როგორც ირკვევა, წიგნთსაცავი ჰქონდა სამივე მონასტერს — ლავრას, დოდორქას, ნათლისმცემელს. ძირითადი და უმდიდრესი, რომელიც არსებითად სამივე სავანის წიგნთსაცავს აერთიანებდა, იყო ლავრის ბიბლიოთეკა. იგი ისე დიდი იყო, რომ არა მარტო ლოკალური მნიშვნელობა ჰქონდა, არამედ ქართლ-კახეთის ბევრ კუთხეს ამარაგებდა წიგნებით.

XVIII საუკუნის სამოციან წლებში, ქრისტეფორე ქარუმაძის წინამძღვრობისას, გარეჯაში კვლავ მდიდარი ბიბლიოთეკა ყოფილა, იქ 80-ზე მეტი წიგნი ინახებოდა (სახარება, ზატიკი, კონდაკი, „მამათა ცხოვრება“, „გრდემლი“, და სხვ.).

მოწინავე მამულიშვილებს სწორად ესმოდათ გარეჯის როლი ქართული ეროვნული მწიგნობრობის განვითარებაში, მისი მნიშვნელობა ლიტერატურულ-ინტელექტუალური ცხოვრების ისტორიაში. ამიტომაც ზრუნავდნენ მასზე, მფარველობდნენ, ეხმარებოდნენ. ამ თვალთახედვით საინტერესოა ერეკლე მეორის წერილი (1773 წ.) გერმანე წინამძღვრისადმი: „ერთი ბერი რომ არ დადგეს, მე მაგ მონასტერს არ დავცლი და არც უკაცოდ გავუშვებ. ბერი რომ არავინ დადგეთ, ერისკაცს და ხუცესს ხომ ბევრს ვიშოვნო, რომ დავაყენო“.

მართალია, სრულად არ ვიცნობთ გარეჯელთა წიგნთსაცავის საქმიანობას, მაგრამ ზოგიერთი საბუთით ერთგვარი წარმოდგენა გვექმნება მის ორგანიზაციულ სტრუქტურაზე, წიგნებით სარგებლობის წესებზე. ჩანს, წიგნების თხოვება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო, მაგრამ მათი გაცემა სათანადო ნებართვით ხდებოდა და საგან-

გებოდ აღირიცხებოდა, თუ ვის რა წიგნი ჰქონდა გატანილი. აი, ერთი საბუთი: „დავით გარეჯის წიგნები აქვს ტფილელს — ძველი სრისოგრაფი, კუალად სვინაქსარი, კუალად მამათა ცხოვრება; ბატონიშვილის გიორგის მღუდელს აქვს ნიკოლაოს ქალწულთ მეტაფრასი; ნინოწმიდელს აქვს დიდოელთა გულანი... სტამბის ერთი ზადიკი, ერთი მარხუანი დოდოელთ იოანე მღუდელსა აქვს; ერთი მარხუანი ხელწერილი აბრამ მღუდელს აქვს, გიორგიწმიდას“.

არანაკლებ საინტერესოა ტარასი ალექსიშვილის მინაწერი (1835 წ.) გარეჯიეულ ასკეტიკურ კრებულზე (XVII ს.): „წიგნი ესე ეკუთვნის წმიდის დავით გარეჯის უდაბნოს, რომელიცა მამაქუნდა მე ნათხოვრად და ნაცვლად ამისა აქუსთ ხელმოწერილი ბარათი ჩემი მისივე უდაბნოს ძმათა. აწ უკანვე მიმიტყევია წიგნი ესე ამ უდაბნოს ნაიბის—მღუდელჲმონასხონის თეოფანესთვის, რომლითაცა გაუქმდების ბარათი ჩემი და თუ დაკარგეს სადმე ესე წიგნი, მე ხელ მომეკითხების“.

XVII—XVIII საუკუნეების ერთი ხელნაწერის მინაწერიდან ჩანს, რომ ნათხოვარი წიგნები ზოგჯერ უცხოეთშიც კი მიჰქონდათ. ამ მინაწერში (1768 წ.) ვკითხულობთ: „ნათლისმცემლისა არის. მე, ანტონი არქიმანდრიტმა, ნათხოვნი... წავიღე, — ოდეს წარვედ მეორედ იერუსალიმად, — ეს სადღესასწაულო. ისევ გარეჯის ნათლისმცემლის უდაბნოს მიუვიდეს. ვინც არ მისცეს ამ მონასტერს, ნათლისმცემელი რისხავს და ამ მონასტრის მამათ მადლი გაუწყრეს“.

1886 წელს გარეჯაში 110 ხელნაწერი ნახა პ. კარბელაშვილმა, რომელმაც მის შიერ შედგენილი აღწერილობა — „კატალოგი დავით გარეჯის უდაბნოს ძველის ხელნაწერის წიგნებისა“ — ი. ჭავჭავაძის „ივერიაში“ გამოაქვეყნა. გარეჯაში წიგნების აღმოჩენამ გაახარა „ივერიის“ რედაქტორი, რომელიც მოწინავეში წერდა: „დავით გარეჯის მონასტერში ასზედ მეტი წიგნი აღმოჩენილა და მათ შორის ზოგი იმისთანაა თავისი სიძველით, რომ ფასდაუდებელია“.

გარეჯის წიგნთსაცავიდან მოღწეული ბევრი ხელნაწერი ახლა ჩვენი სიძველეთსაცავების მშვენებაა და სრულად გვაცნობს იმ ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას, რომელსაც რამდენიმე საუკუნის მანძილზე ეწეოდნენ გარეჯელი მწიგნობრები.

ხ ა ნ ძ თ ა — სამხრეთ საქართველოს უმნიშვნელოვანესი სავანე და უძთავრესი კულტურულ-ინტელექტუალური კერა, რომელიც VIII საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში დააარსა გრიგოლ ხანძთელმა (759—861).

გრიგოლ ხანძთელი იყო არა მხოლოდ ხანძთის მონასტრის დამაარსებელი, არამედ საერთოდ ტაო-კლარჯეთის სამონასტრო მშენებლობის ორგანიზატორიც. ადგილობრივი უმაღლესი ხელისუფლის, ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა მამამთავრის აშოტ კურაპალატის (გარდ. 826 წ.) დახმარებითა და ხელშეწყობით, აგრეთვე მოწაფეთა და თანამოღვაწეთა დიდი ჯგუფის თანადგომით მან VIII საუკუნის 80-იან წლებში საფუძველი ჩაუყარა სამონასტრო ცხოვრებას, მეტიც, გრიგოლმა, აშოტთან ერთად, სათავე დაუდო ეროვნულ-სახელმწიფოებრივ და კულტურულ-აღმშენებლობით საქმიანობას სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში.

გრიგოლმა თავდაპირველად გააშენა ხანძთა — კლარჯეთში ქრონოლოგიურად მეორე (ოპიზის მომდევნო) საჯანე და მთელი მხარის სამონასტრო კოლონიზაციის საყრდენი ბაზა (ნ. მარის აზრით. ნუკა-საყდარი, სოფელ ფორთის ზემოთ. მდინარე კარჩხალის ხეობაში, ციცაბო კლდეზე, ძალზე მაღლა). მანვე დააარსა რამდენიმე მონასტერი კლარჯეთსა (შატბერდი, გუნათლე, მერე) და დასავლეთ საქართველოში (უბე).

გრიგოლ ხანძთელის სახელთანაა დაკავშირებული ტაო-კლარჯეთში კულტურულ-ლიტერატურული მუშაობის გაშლა და გაფართოება. ნიშანდობლივია, რომ ახლად დაარსებულ მონასტრებში იგი წიგნთსაცავებს უყრიდა საფუძველს. ჩანს. იმთავითვე გათვალისწინებული ჰქონდა, რომ თითოეული საჯანე მწიგნობრობის კერად უნდა ქცეულიყო. მართლაც ასე მოხდა — თითქმის ყველა დასახლებული მონასტერი განათლების კერად ჩამოყალიბდა. ამაში მთავარი დამსახურება გრიგოლს მიუძღვის: მისი თაოსნობით გაჩაღდა ტაო-კლარჯეთში მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა, საფუძველი ჩაეყარა ლიტერატურულ სკოლას. გრიგოლი თვითონაც აქტიურად იღვწოდა შემოქმედებით არენაზე.

ხანძთის სამწერლობო კერის თვალსაჩინო წარმომადგენელია გიორგი მერჩულე (X ს.) — ქართული პროზის დიდოსტატი, რომელსაც იკუთვნის ჩვენი ეროვნული კულტურის ისტორიისათვის უსაზღვრო მნიშვნელობის ძეგლი „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ (951 წ.). მან გრიგოლის აზრობელთა ნაამბობითა და სხვადასხვა ისტორიულ-ლიტერატურულ წყაროს საფუძველზე შეთხზა მრავალმხრივ საყურადღებო ნაწარმოები, რომლითაც გავაცნო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს საზოგადოებრივი ცხოვრება, ქართული

სახელმწიფოებრიობის აღდგენის პირველი ეტაპის გამოჩენილი მოღვაწეები და იმ დროის კულტურული ვითარება.

ჩვენ რომ მხოლოდ გიორგი მერჩულის თხზულება გვქონდეს ხელთ, მასში გამოყენებული წყაროების მიხედვითაც კი შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ხანძთაში მდიდარი წიგნთსაცავი იყო.

ხანძთის კულტურულ-ლიტერატურულ ტრადიციებს ნაზიარებმა ზოგიერთმა მოღვაწემ. მისი ბიბლიოთეკის ხელნაწერებზე აღზრდილმა არაერთმა მწიგნობარმა სხვაგანაც გამოიჩინა თავი — სხვა სავანეებში განაგრძო მუშაობა და შესამჩნევად გაამდიდრა ჩვენი სულიერი საგანძური; არსენ საფარელმა ისტორიულ-ლიტერატურული ხასიათის თხზულებანი დაწერა მცხეთაში. მაკარი ლეთეთელი საბაწმინდაში მონაწილეობდა პირველი (უძველესი) ქართული თარიღიანი ხელნაწერის. 864 წლის მრავალთავის გადაწერაში და სხვ.

მწიგნობრულ-შემოქმედებითი საქმიანობა ხანძთაში გრძელდებოდა XI-XIII საუკუნეებშიც; მოსე ხანძთელმა გადაწერა „საწელიწდო საწინასწარმეტყველო“ (1085 წ.), გიორგი ხანძთელმა (XI ს.) დაიხსნა ტყვედღავარდნილი სახარება და შესწირა „უდაბნოსა ხანძთისასა“, სტეფანე ხანძთელმა (XII-XIII სს.) გადაწერა დეკემბრის „თვენი“ და ა. შ.

შ ა ტ ბ ე რ დ ი. კლარჯეთის სავანეთა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს შატბერდი (ნ. მარის ვარაუდით. სოფელ ფორთის ეკლესია. პ. ინგოროყვა ამ ნაგებობას ხანძთის ეკლესიად მიიჩნევდა). მისი მიწა-წყალი ჯერ კიდევ აშოტ კურაპალატმა შესწირა ხანძთის მონასტერს. ხოლო შემდეგ, 826 წლის ახლოს, ბაგრატ კურაპალატის (826—876) ზეობაში, გრიგოლ ხანძთელის თაოსნობით იქ აშენდა „სიქადულ ყოვლადვე მახლობელთა მონასტერთა“ — „დიდებული მონასტერი“ (გიორგი მერჩულე). „დიდი ლავრა“ (გრიგოლ ვაჩეძორელი). „დიდებული ლავრა“ (გიორგი მცირე).

გრიგოლ ხანძთელი, — „ხანძთისა და შატბერდის აღმაშენებელი“, — ზშირად იმყოფებოდა შატბერდში, ეხმარებოდა და ხელმძღვანელობდა ძმობას, მოუწოდებდა ეროვნულ-სარწმუნოებრივი მთლიანობისაკენ. უღვივებდა ლიტერატურულ ინტერესს.

IX-X საუკუნეებიდან ცნობილია რამდენიმე შატბერდელი მოღვაწე, იმავე პერიოდიდან შეგვიძლია ვისაუბროთ იქაურ წიგნთსაცავზე.

პირველად უნდა დაეასახელოთ სოფრონ შატბერდელი (X—IX სს.). რომელსაც, გიორგი მერჩულის სიტყვით, გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების აღწერაც კი ხელეწიფებოდა და შეეფერებოდა. მისი თაოსნობითაა დამზადებული 897 წლის სახარება — ქართულ თარიღიან ოთხთავთა შორის უძველესი და უძვირფასესი ნუსხა (გადაწერის ადგილის მიხედვით ხელნაწერს შატბერდის ოთხთავი ეწოდა, მაგრამ, რადგან დიდხანს ინახებოდა სვანეთში, სოფელ ადიშში, ამიტომ ადიშის ოთხთავის სახელიც დაუმკვიდრდა. ამჟამად, როგორც აღენიშნეთ, დაცულია მესტიის მუზეუმში).

გარკვეულ ინტერესს იწვევს სახარების მეორე შატბერდული ხელნაწერიც. რომელიც 936 წელს დაამზადა გაბრიელ შატბერდელმა, ხოლო 940 წელს მოხატა „კამარაჲ მწერალმა“ თევდორემ.

შატბერდელ მოღვაწეთა შორის გამოირჩევა კალიგრაფი იოანე ბერა, რომელმაც 973 წელს გადაწერა და პარხალს შესწირა ოთხთავი (ამიტომაც ეს ხელნაწერი პარხლის ოთხთავის სახელითაა ცნობილი). ეს ტექსტი ფრიალ მნიშვნელოვანია წინათონური რედაქციის სახარებათა შორის.

იოანე ბერამ 973--976 წლებში შეადგინა და შატბერდს შესწირა მოზრდილი კრებული, რომელშიც შესულია არაერთი ორიგინალური თუ თარგმნილი თხზულება. კერძოდ, გრიგოლ ნოსელის „ეპიცისა შესაქმისათვის“, ეპიფანე კვიპრელის „თუალთაი“, ბასილ კესარიელის „მხეცთათვის სახისასატყუაი“, იპოლიტე რომაელის თხზულებანი („დავითისთვის და გოლიადისთვის განმარტებაი“, „თარგმანებაი ქებაი ქებათაი“ და სხვ.), „თარგმანებაი დავითის ფსალმუნებისაი“ და ა. შ. განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია „მოქცევაი ქართლისაი“ — პირველხარისხოვანი ძეგლი ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკური ცხოვრებისა და სარწმუნოებრივი მდგომარეობის (ადრეული ხანიდან IX საუკუნემდე ჩათვლით) შესასწავლად.

იოანე ბერას მიერ შედგენილი კრებული სრულად ცხადყოფს შატბერდელთა მაღალ სულიერ კულტურას, დიდ მეცნიერულ ცოდნას, გონებრივი ჰორიზონტის სიფართოვეს.

ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, შატბერდში მოღვაწეობდა ჰიმნოგრაფი მიქაელ მოდრეკილი, რომელმაც 978—988 წლებში შეადგინა ვეებერთელა კრებული და მასში შეიტანა როგორც თავისი ორიგინალური საგალობლები, ისე სხვა ქართველი ჰიმნოგრაფების (იოანე მტბევარის, იოანე მინჩხის, ებრასა და სხვ.) პოეტური ქმნილებანი. ძველი ქართული სასულიერო პოეზიიდან მხოლოდ ამ კრებულს

რომ მოელწია, მაინც გარკვეული წარმოდგენა გვექნებოდა ქართული ჰიმნოგრაფიის სიღრმესა და მრავალფეროვნებაზე.

შატბერდში XI საუკუნეშიც ბევრი მწიგნობარი მოღვაწეობდა (გიორგი ათონელი, დავით ჭიბისძე, გრიგოლ ვაჩეძორელი, სტეფანე შატბერდელი და სხვ.).

როდესაც ბაგრატ მეოთხემ (1027—1072) ქართული ეკლესიის საქმეთა მოსაგვარებლად გიორგი ათონელი მოიწვია (XI საუკუნის შუა წლებში), მას საცხოვრებლად ჯერ ნეძვი მიუჩინა (ქართლში), შემდეგ შატბერდი — „დიდებული ლავრაი კლარჯეთს შინა“. მართალია, არაა ცნობილი, რა სახის საქმიანობას ეწეოდა საბატიო სტუმარი შატბერდში, მაგრამ; საფიქრებელია, სასიკადულო შემოქმედი არც იქ იქნებოდა გულზელდაკრეფილი. არც ისაა ინტერესს მოკლებული, რომ ათონელ მოღვაწეს საცხოვრებლად შეურჩიეს შატბერდი, რომელიც ჯერ კიდევ „დიდებულ ლავრად“ იწოდებოდა.

XI საუკუნეშივე გრიგოლ ვაჩეძორელმა „დიდსა ლავრასა შატბერდს“ გადაწერა ბასილ დიდისა და გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა თარგმანების შემცველი ნუსხა.

შატბერდის წიგნთსაცავიდან, გარდა დასახელებულისა, უნდა იყოს ზოგიერთი სხვა ხელნაწერიც. სახელდობრ, ქსნის ოთხთავი, რომელიც პალეოგრაფიული ნიშნებითა და ტექსტობრივ-ენობრივი რეალიების მიხედვით IX—X საუკუნეთა მიჯნას უნდა ეკუთვნოდეს, ჰომილეტიკური კრებული — უდაბნოს მრავალთავი (X ს.), მოსე ხანძთელის მიერ „დიდებულისა ლავრისა შატბერდისათვის“ 1085 წელს გადაწერილი „საწელიწდო საწინასწარმეტყველო“, XII—XIII საუკუნეებში გიორგი მროველის ბრძანებით „ლავრასა დიდსა შატბერდსა“ გადაწერილი კრებული და სხვ. საგულისხმოა, რომ 826 წლის ახლოს დაარსებული ქართული სავანე — ეროვნული სულიერი კულტურის მძლავრი კერა — XII—XIII საუკუნეებშიც „დიდ ლავრად“ იხსენიებოდა!

მ ც ხ ე თ ა — ქართველთა ძველი დედაქალაქი, ქართული ქრისტიანული ეკლესიის ცენტრი. წყაროების ჩვენებით, იქ გაიშალა ქართველთა განმანათლებლის წინოს (IV ს.) სამისიონერო მოღვაწეობა, იქ გამოცხადდა ქრისტიანობა ქართლის სახელმწიფოებრივ რელიკვიად, იქვე დაიწყო პირველი ქრისტიანული ტაძრების მშენებლობა. ძველ ნაგებობათაგან განსაკუთრებით გამოირჩეულია ქართული ხუროთმოძღვრების სიამაყე სვეტიცხოველი (XI ს.).

მცხეთის საპატრიარქო ტაძარი, სვეტიცხოვლის კათედრალი, ქალზე მსხვილი ფეოდალურ-საეკლესიო სენიორია იყო, მეფე-დიდებულთა ყურადღების ცენტრში იდგა და უზე შეწირულებას იღებდა. ძირითადად მასთანაა დაკავშირებული ის ლიტერატურული მუშაობა, რომელიც გვიან ხანაში მცხეთაში იყო გაჩაღებული; საუკუნეთა მანძილზე იგი არა მარტო მცხეთის, არამედ სრულიად საქართველოს როგორც საეკლესიო-სარწმუნოებრივი, ისე კულტურული ცენტრი იყო.

ლიტერატურულ-შემოქმედებითი მუშაობა მცხეთაში, როგორც ჩანს, ადრევე გაჩაღდა.

მცხეთაში დაიწერა ერთ-ერთი უძველესი ქართული პაგიოგრაფიული ძეგლი „მარტვილობაი და მოთმინებაი წმიდისა ეგისტათა მცხეთელისაი“ (VI ს.); ნაყოფიერად მუშაობდნენ კათალიკოსები არსენ დიდი (IX ს.) და არსენ მეორე (X ს.).

თუ რომელ საენანესთან იყო დაკავშირებული ადრეულ ხანაში მცხეთელ მწიგნობართა მოღვაწეობა, ძნელი სათქმელია. ასევე გაურკვეველია, თუ სად არსებობდა წიგნთსაცავები იმ პერიოდში. მაგრამ, მას შემდეგ, რაც აშენდა და თანდათან გაძლიერდა საკათედრო ტაძარი სვეტიცხოველი, მცხეთის მოღვაწეთა ლიტერატურული საქმიანობა უპირატესად მას დაუკავშირდა, მცხეთის უდიდესი წიგნთსაცავიც იქ შეიქმნა და ჩამოყალიბდა.

გვიანფეოდალურ ხანაში მცხეთელ მწიგნობრებად ჩანან მაღალაძენი, რომელთაც XV საუკუნიდან სვეტიცხოვლის ქადაგობა და ამ თანამდებობისათვის განკუთვნილი მამულები ეპყრათ. ხელნაწერი წიგნების გამრავლებითა თუ საბუთების წერით გამოირჩეოდნენ ქადაგი ნიკოლოზ მაღალაძე (XVII—XVIII სს.), რომელსაც პაგიოგრაფიული ნაწარმოებიც დაუწერია („ცხოვრებაი და შესხმაი ახლად მოწამედ გამოჩენილისა შიოსი და ხუთთა მონაზონთა, რომელნი დახოცნეს დავით გარეჯას ლეკთა უღმრთოთა“), „მდივან-მწიგნობარ-მგალობელი“ სოლომონ მაღალაძე (XVII—XVIII სს.), „მდივან-მწიგნობარ-ქადაგი“ ნიკოლოზ მაღალაძე (XVIII ს.) და სხვ.

მცხეთის კათედრალს დიდი ბიბლიოთეკა ჰქონდა. განსაკუთრებით გამდიდრებულია ეს ბიბლიოთეკა მელქისედეკ კათალიკოსის დროს. ზემოთ უკვე დავიმოწმეთ მისი ანდერძი, რომელიც 1031—1033 წლებშია შესრულებული (მასში შეტანილი „დაწერილი“, მისი პირვანდელი სახით, მელქისედეკს ჯერ კიდევ 1029 წელს დაუწე-

რია). ანდერძში დასახელებულია კათალიკოსის მიერ სვეტიცხოვლის წიგნთსაცავისთვის შეწირული 25 წიგნი.

1546 წელს სვეტიცხოვლის წიგნთსაცავში მხოლოდ 51 ხელნაწერი იყო. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ მტრის თარეშმა ბევრი წიგნი გაანადგურა და ადრინდელი მდიდარი ბიბლიოთეკა გააღარიბა.

მოგვიანებით სვეტიცხოვლის ბიბლიოთეკა კვლავ გამდიდრებულია. ერთი ცნობით, ანტონ პირველის დროს მცხეთაში, საფიქრებელია, სვეტიცხოვლის წიგნთსაცავში, 7000-მდე ხელნაწერი ინახებოდა. თუ ეს ცნობა სწორია, მაშინ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სვეტიცხოვლის წიგნთსაცავი ერთ-ერთი უდიდესი იყო საქართველოში (ეგებ ყველაზე მდიდარიც კი!). ანტონ პირველი საგანგებოდ იხსენიებს „საუნჯეთა წიგნის საცავთა მცხეთისა ეკლესიისათა“.

როდესაც სვეტიცხოველს მტერი არბევდა, ბუნებრივია, წიგნთსაცავსაც ცუდი დღე ადგებოდა. მართალია, მცხეთელი მოღვაწენი წიგნებს მალავდნენ და ხიზნავდნენ, მაგრამ ყველაფრის დაცვა არ შეეძლოთ. მომსდურებმა რამდენჯერმე „გასტეხეს სვეტიცხოველი, იავარყვეს და წარმოსტყვევნეს საყდარი და ტყვეყვეს საყდრისა ამისა რაოდენი წიგნები პოვეს“. მიუხედავად ამისა, მცხეთიდან არაერთმა ძვირფასმა ხელნაწერმა მოაღწია. მათგან აღსანიშნავია დავითნი (X—XI სს.), ზაქარია ბანელის დაკვეთით კონსტანტინოპოლში დამზადებული გრიგოლ ღვთისმეტყველის „ცხოვრებისა“ და თხზულებების შემცველი ხელნაწერი (XI ს.), ოთხთავი (XIII ს.), „დიდი სჯულისკანონი“ (XIII, XV სს.), ჟამნ-გულანი (1567 წ.), გულანი (1681 წ.), ბიბლია (XVII—XVIII სს.) და სხვ.

ა ლ ა ვ ე რ დ ი, თელავის ჩრდილოეთით, ოციოდე კილომეტრის დაშორებით, ალაზნის ველზე (მდინარის მარჯვენა ნაპირზე) აღმართულია ქართული არქიტექტურის ღირსშესანიშნავი ძეგლი — ალავერდის ტაძარი (XI ს.), რომლის ცადატყორცნილი გუმბათი და თეთრად შეღებილი კორპუსი შორიდანვე იპყრობს ყურადღებას, ხოლო მიახლოებისას კიდევ უფრო ხიბლავს მხილველებს.

ალავერდის მონასტერი დააარსა იოანე ზედაზნელის მოწაფემ იოსებმა (VI ს.), რომელსაც მოღვაწეობის ადგილის მიხედვით იოსებ ალავერდელი ეწოდა. შემდგომ ხანაში იქ ჩამოყალიბდა მძლავრი კათედრალი.

ალავერდი მხოლოდ საეკლესიო ცენტრი არ ყოფილა. სხვადასხვა დროს იქ მოღვაწეობდნენ ქართული კულტურის უანგარო მუ-

შაკები — მწერლები, კალიგრაფები, მკაზმავნი და ა. შ. იქ გაჩაღდა ნაყოფიერი ლიტერატურული მუშაობა. იქაურ მოღვაწეთაგან დავასახელებთ ფილიპე ალავერდელს, ზებედე მთავარეპისკოპოსს, ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილს, მარიამ-მაკრინე ბაგრატიონ-ჩოლოყაშვილს, კირილე ამირანიძეს, იოანე ლარაძეს.

ფილიპე ალავერდელი (XVI—XVII სს.) ლიტერატურის ტრფიალი იყო. მისი (და ზაქარია ბოდბელის) მოწოდებით კასთა მეფემ დავით პირველმა (1601—1602) „ქილილა და დამანას“ თარგმნა წამოიწყო: ზებედე მთავარეპისკოპოსმა (XVII ს.) შეიძინა ოთხთავი (IX ს.) და ალავერდს შესწირა (ეს ხელნაწერი სამეცნიერო ლიტერატურაში, როგორც აღვნიშნეთ, ალავერდის ოთხთავის სახელითაა ცნობილი); ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი (XVIII ს.) გულმოდგინედ ზრუნავდა ხელნაწერთა დაცვა-გამრავლებაზე. მოღწეულია მისი თაოსნობით დამზადებული თუ „მარბეველთაგან“ გატაცებული და მის მიერ დახსნილი წიგნები. კერძოდ, მისი ბრძანებითაა გადაწერილი დემეტრე მგალობლისა და ზაქარია კილაიშვილის მიერ (1714-1716 წწ.) „სადღესასწაულო თუენი“; მისი დახსნილია მარხვანი (XVI ს.), მასვე მოუქედვინებია სახარება (1721 წ.) და ა. შ.

ალავერდის ლიტერატურული კერის თვალსაჩინო წარმომადგენელია მარიამ-მაკრინე ბაგრატიონი-ჩოლოყაშვილი (XVIII ს.). დაქვრივების შემდეგ იგი მონაზვნად შედგა და მრავალი წელი გაატარა ალავერდის მონასტერში „დიდისა მოღვაწებითა და კეთილითა და შრომითა საქებელითა“ (თ. ბაგრატიონი). იქ დაწერა მან „ცხოვრებაი წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოსებ ამბა ალავერდელისაი, რომელი იყო ათორმეტთა მამათაგანი“, მისივე საგალობლები და ღვთისმშობლის შესხმა, იქვე დაამზადა ხელნაწერები, დაწერა საბუთები და ა. შ. მწერალმა ქალმა არაერთი ხელნაწერი შესწირა ალავერდის წიგნთსაცავს.

მარიამ-მაკრინე არა მარტო თვით წერდა, არამედ სხვებსაც მოუწოდებდა საგანმანათლებლო საქმიანობისაკენ. ის ქართული ხელნაწერების გამრავლების ერთ-ერთი ინიციატორი იყო. მისი „საფასით“ ამრავლებდნენ წიგნებს დემეტრე მგალობელი, გრიგოლ ორქოდაშვილი, ზაქარია კილაიშვილი და სხვ. მათ მიერ დამზადებული ხელნაწერები შემკულია მხატვრული ასოებით; ხელნაწერთა მოკაზმვაში მარიამ-მაკრინე უშუალოდ მონაწილეობდა.

XVIII საუკუნეში ხელნაწერებს ამრავლებდნენ ალავერდის სხვა მოღვაწენიც: არქიმანდრიტი კირილე ამირანიძე და იოანე ლარაძე,

რომელიც შემოქმედებით მუშაობასაც ეწეოდა. სხვათა შორის, კირილე ამირანძემ ერეკლე მეორის დავალებით ალავერდში „მუხლზედ გადასწერა“ რუსულიდან თარგმნილი სამართლის წიგნები (1760 წ.).

ალავერდში არსებობდა ბიბლიოთეკა, რომელიც მდიდრდებოდა იქვე გადაწერილი თუ სხვაგან დაშლადებული წიგნებით.

ალავერდის სავანის წიგნთსაცავის ბევრი ხელნაწერი ამჟამად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში ინახება.

გელათი. ქუთაისიდან ათიოდე კილომეტრის დაშორებით, მდინარე წყალწითელას მარცხენა ნაპირზე, ფოთლოვანი ტყით შემოსილი მთის დავაკებულ ადგილზე გაშენებულია ქართული კულტურის დიდებული კერა — გელათის მონასტერი; ვახუშტის სიტყვით, „დიდშენიერი, დიდნაგები და ქმსული შიგნით სიჟიის კესჭითა, გუმბათიანი, კეთილს-შენიერს ადგილსა“.

გელათის მონასტერი XII საუკუნის დამდეგით თარიღდება. მისი მშენებლობა, დავით აღმაშენებლის ინიციატივით, 1106 წელს დაწყებულა, კარგა ხანს გაგრძელებულა და დავითის ვაჟის დემეტრე პირველის ზეობაში, 1125 წლის ახლოს, დასრულებულა. იგი დღითი დღე მდიდრდებოდა იმ უხვი საბოძვარისაგან, რომელსაც ქართველი საზოგადოებრიობისგან იღებდა; მრავალმხრივი შეწირულების შედეგად მალე იქცა მსხვილ ფეოდალურ-საეკლესიო სენიორიად. მას ჩვეულებრივ ასე იხსენიებდნენ: „დიდი მონასტერი“, „დიდი ლავრა“, „ახალი იერუსალიმი“ და ა. შ.

1519 წელს გელათში დაარსდა საეპისკოპოსო კათედრალი. XVI საუკუნის მეორე ნახევარში გელათი გადაიქცა დასავლეთ საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის რეზიდენციად. გვიან ხანაში — ქართული სამეფო-სამთავროების დაუძლურების, გელათისადმი დახმარების შემცირების, თურქ-ოსმალთა და ლეკთა თავდასხმების შედეგად — გელათი დასუსტდა და დაეცა.

გელათი დავით აღმაშენებლის ხანაშივე მიჩნეულ იქნა მნიშვნელოვან სასწავლო-სამეცნიერო კერად. სავანის დამაარსებელმა დროულად დაიჭირა თადარიგი და განსწავლული პირები მიიწვია იქ, საქართველოსა თუ უცხოეთში მოღვაწე ქართველ მწიგნობრებს მოუყარა თავი და ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა მათ. გარკვევით ჩანს, რომ საქართველოს სახელოვან მეფეს გელათის მონასტრის

დაარსებისას ფართო მიზანი ჰქონდა დასახული; ის საფუძველს უყრიდა და ქმნიდა არა მხოლოდ საკულტო დაწესებულებას, არამედ ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო და სასწავლო-სამეცნიერო კერას. მართლაც, მემკვიდრის სიტყვებით რომ ვთქვათ, გელათი იქცა „მეორედ იერუსალიმად, სასწავლოდ ყოვლისა კეთილისად, მოძღუარად სწავლულებისად, სხუად ათინად, ფრიად უაღრეს მისსა“.

მწიგნობრულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა გელათში ჯერ კიოივ დავით აღმაშენებლის სიცოცხლეში გაჩაღდა. მრავალმხრივი მეცნიერულ-შემოქმედებითი მუშაობა გაიშალა გელათის სავანეში დაარსებულ აკადემიაში, სადაც შეიქმნა ფილოსოფიურ-ლიტერატურული თხზულებანი, სადაც მოღვაწეობდნენ ის ქართველი მწერლები და მოაზროვნეები, რომელთაც არნახულ სიმაღლეზე აიყვანეს ეროვნული კულტურა.

გელათის აკადემია XII საუკუნის საქართველოს პირშოა. როგორც აღვნიშნეთ, იმ დროს საქართველომ დიდ წარმატებას მიაღწია. სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური მოწიფულობის ხანაში ამადლდა ქართული კულტურის დონე, განვითარდა ხუროთმოძღვრება და ჰედური ხელოვნება. მუსიკა და ფერწერა, ისტორიოგრაფია და ფილოსოფია, აყვავდა სიტყვაკაზმული მწერლობა. განათლებისა და მეცნიერების საერთო წინსვლამ და აღმავლობამ განაპირობა აკადემიის აღმოცენება გელათში (აგრეთვე იყალთოში). სწორედ ეს აკადემია იყო მიჩნეული თვალსაჩინო კერად როგორც საერო-ფილოსოფიური მეცნიერებისა (ათენად), ისე სასულიერო-საეკლესიო განათლებისა (იერუსალიმად).

აკადემიაში ისწავლებოდა ფილოსოფია, გეომეტრია, არითმეტიკა, მუსიკა, რიტორიკა, გრამატიკა, ასტრონომია; მთელ სასწავლო-სამეცნიერო საქმიანობას ხელმძღვანელობდა მოძღვართმოძღვარი.

გელათის აკადემიის პირველი მოღვაწენი იყვნენ სახელგანთქმული ფილოსოფოსები არსენ იყალთოელი და იოანე პეტრიწი. მათ იქ გააჩაღეს მრავალმხრივი მუშაობა. თავისთავად ის ფაქტი, რომ იმ პერიოდისა და მომდევნო ხანის გელათელი მწიგნობრები პეტრიწონის სკოლის მიმდევრებად გვევლინებიან და მათ ენასა და სტილს პეტრიწონის სკოლის იერი დაჰკრავს, უთუოდ იმას მოწმობს, რომ იოანე პეტრიწმა გელათში საყოველთაო ყურადღება დაიმსახურა, თანამოღვაწენი და თანამოაზრენი შეიძინა, თანამშრომლები შემოიკრიბა. ამიერიდან გელათი იქცა ქართული ფილოსო-

ფიურ-თეოლოგიური აზროვნების კერად და ამ დარგის კადრების სამკვლელოდ.

გელათში ჯეროვანი ყურადღება ეთმობოდა მწერლობის სხვა დარგების განვითარებასაც. მაღალ დონეზე მიმდინარეობდა შემოქმედებითი თუ მთარგმნელობითი საქმიანობა. ენერგიულად იღვწოდნენ იოანე ქსიფილინოსის თხზულებათა ქართველი მთარგმნელი (XII ს.), ჰიმნოგრაფი და ჰაგიოგრაფი არსენ ბულმაისიძისძე (XIII ს.), „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ავტორი (XIV ს.) და სხვ. გვიანი ხანის მოღვაწეთაგან უნდა დავასახელოთ დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსები: ევდემონ ჩხეტიძე (1557—1578), ექვთიმე საყვარელიძე (1578- -1616) და ზაქარია ქვარიანი (1657—1660), რომელთა თაოსნობით გელათის წიგნთსაცავს შეემატა მრავალი წიგნი (საღვთისწაულო, პარაკლიტონი, მეტაფრასი, გულანი და ა. შ.).

მრავლად იყვნენ მწიგნობრები გელათში XVIII საუკუნეშიც: ანტონ პაატრიონი (სემიდგომ კათალიკოსი ანტონ პირველი). გოჩა დადიანი, ზაქარია გაბაშვილი, არქიმანდრიტი ზაქარია და სხვ.

გელათის საეკლესიო ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო მუშაობა კრძელდებოდა XIX საუკუნეშიც. მოღწეულმა მასალებმა შემოგვინახეს ამ პერიოდის არაერთი გელათელი მოღვაწის სახელი (ნიკოლოზ მორჩაძე, ისაკ მღვდელმონაზონი და სხვ.).

გელათში ძველთაგანვე დიდი წიგნთსაცავი არსებობდა. რუსმა ელჩებმა ნიკოლოზ ტოლოჩანოვმა და ალექსი იეველევმა, რომლებმაც 1651 წელს ინახულეს გელათი, საგანგებოდ აღნიშნეს წიგნების სიმრავლე, მათი ცნობით, გელათის ღვთისმშობლის ტაძრის საკურთხეველშიც კი იდგა წიგნებით სავსე კილობანი: „საკურთხეველში აღსავლის კარების მარჯვენა მხარეს... კილობანია, წიგნების საცავი, სავსე ჩაწყობილი წიგნებით. მიტროპოლიტმა გვიამბო, რომ წიგნთსაცავში ძველი აღთქმის, დაბადების წიგნებია, წმინდა მამათა ცხოვრებანი, მარტვილთა ენებათა და წამებათა აღწერილობა, ბერძენთა და იმერთა კეთილმსახურ მეფეთა გამარჯვებათა აღწერილობანი“.

იმის საჩვენებლად, თუ რა ხშირად და რა უხვად სწირავდნენ ხელნაწერებს გელათს, მხოლოდ ერთ გვიანდელ ფაქტს დავიმოწმებთ; სოლომონ პირველის ძმამ, კათალიკოსმა იოსებმა (1769—1776), ჯერ კიდევ მიტროპოლიტობაში „დაკარგული ამოიღო“ და გელათის გიორგის ტაძარს შესწირა იოანე ქსიფილინოსის შრომების კრებული (XVI ს.). 1761 წელს მან თბილისის ჯვრის მონასტრის

დეკანოზს იოანეს გადააწერინა „დიდი სჯულისკანონი“, 1776 წელს მანვე გადააწერინა იოანე სინელის კლემაქსი და ორივე ხელნაწერი გელათს უძღვნა: 1766 წელს, ოსმალეთში გამგზავრების წინ, იოსებმა გელათის წიგნთსაცავს მრავალი ხელნაწერი დაუტოვა (სახარება, სამოციქულო, გულანი და სხვ.).

გელათის ხელნაწერთა კოლექციიდან, რომელიც ამჟამად ძირითადად ქუთაისის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სახელმწიფო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმშია დაცული, განსაკუთრებით საყურადღებოა გემოვნებით შესრულებული XII საუკუნის ოთხთავი. ბიბლია XII საუკუნისა, გრიგოლ ჩახრეხაისძისეული. „დიდი სჯულისკანონი“, იოანე ქსიფილინოსის შრომების ქართული თარგმანების შემცველი კრებულები (XVI ს.) და სხვა წიგნები.

ს ი ნ ა. სინის მთა აღმართულია არაბეთის ნახევარკუნძულის დასავლეთით — სინის ნახევარკუნძულის სამხრეთ სექტორში. მის კალთაზე, 1528 მეტრის სიმაღლეზე. მდებარეობს ეკატერინეს მონასტერი, რომელმაც მრავალი მოღვაწე მიიზიდა.

თითო-ორილა ქართველი სინაზე უკვე VI საუკუნიდან ჩანს, მაგრამ, ცხადია, ეს არ ნიშნავს, რომ იმხანად ქართველებს იქ თავიანთი კოლონია ჰქონდათ; ქართული სათვისტომო სინაზე IX საუკუნეში აღმოცენდა.

სინის მთაზე ქართველთა მრავალრიცხოვანი კრებული ყოფილა (ამას რამდენიმე ქართული ეკლესიის არსებობაც ადასტურებს). იქ მოღვაწე ქართველებს უშურველად ეხმარებოდნენ საქართველოს მეფე-დიდებულები თუ საეკლესიო მოღვაწენი. დავით აღმაშენებელმა იქ ტაძარიც კი ააშენა. მემატიანის სიტყვით, დავითმა „სინის მთაზე ააშენა მონასტერი და მრავალ განძს ათასობითა და ათიათასობით უგზავნიდა ყოველწლიურად: უგზავნიდა აგრეთვე წიგნებსა და სიწმიდეთა სამსახურებელს, რომლებიც ვის შეუძლია დასთვალოს?!“ როგორც ი. ჭავჭავაძის შენიშნავს, დავითს კარგად ესმოდა, რომ სინაზე მშენებლობას არა „მარტო წმინდა სარწმუნოებრივი მნიშვნელობა ჰქონდა, არამედ ამავე დროს ეს მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში და დასავლეთის ქრისტიან ხალხთა შორის საქართველოს პოლიტიკურ სახელგანთქმულობასაც უწყობდა ხელს“ და საერთაშორისო სფეროში საქართველოს დიდი ზეედრითი წონის გამოხატულება იყო.

სინელი მოღვაწენი დიდად აფასებდნენ თანამემამულეთა ზრუნ-

ვას და ყოველთვის მადლიერების გრძნობით იხსენიებდნენ თანამოძმეთ, შორეულ მხარეშიც არ ივიწყებდნენ მშობლიურ მიწა-წყალს და მშობელ ხალხს, დღენიდაც იღვწოდნენ ქართული კულტურის გასამდიდრებლად და, ამასთანავე, გულმზურვალედ ლოცულობდნენ „ქართლისა მშვიდობისა, საზღვართა განმაგრებისა, მეფეთა და მთავართა დაწყნარებისა, მტერთა გარემიქცევისა, ტყუილთა მოქცევისა, ჟამთა დაწყნარებისა და ქრისტიანობისა დამტკიცებისათვის“.

სინის მთის ქართულ სიძველეთა შესწავლა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის შუა წლებიდან დაიწყო. აქ, პირველ ყოვლისა, უნდა მოვიხსენიოთ რუსი სწავლული პ. უსპენსკი, რომელმაც გაიცნო სინის საეპისკოპოსოს ქართული ხელნაწერები და სხვა სიძველენი, ყურადღება მიაპყრო ფსალმუნს (პაპირუსზე), რომლის ორი ფურცელი წამოიღო კიდევ (ამჟამად ეს ფურცლები ლენინგრადის მ. სალტიკოვ-შჩედრინის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკაში ინახება).

1883 წელს სინას ეწვია ა. ცაგარელი. ის იყო პირველი მეცნიერი, რომელმაც საფუძვლიანად შეისწავლა სინის ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია და წარმოაჩინა სინა, როგორც ძველი ქართული მწიგნობრობის კერა. ა. ცაგარელი ზამთრის სუსხიან დღეებში ათვალიერებდა და სწავლობდა სინის ქართულ ხელნაწერებს, ეძებდა მათ სენაკებსა და სარდაფებში, ძველი ეკლესიების ნანგრევებში. მან ნახა და აღწერა 92 ხელნაწერი, ამასთანავე, არა მარტო აღწერა ხელნაწერები და გამოაქვეყნა კატალოგი (1888 წ.), არამედ შენიშნა და მიმოიხილა სინის ქართველთა შემოქმედებითი მუშაობის განსაკუთრებით ნაყოფიერი პერიოდი — X საუკუნე.

ახალი ეტაპი სინის ქართული კოლონიის ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლის ისტორიაში დაიწყო მას შემდეგ, რაც სინას ეწვივნენ ნ. მარსი და ი. ჯავახიშვილი (1902 წ.). მათ სრულად და ზუსტად აღწერეს ხელნაწერები (სახელდობრ, 88 ხელნაწერი), გამოავლინეს არაერთი უცნობი ქართველი მწიგნობარი და ორიგინალური და ნათარგმნი თხზულება. მათი წვლილი სინურ ხელნაწერებში შემონახული ძეგლების პუბლიკაციაში ერთობ დიდია (სახელდობრ, ნ. მარსის წიგნში დაიბეჭდა „ქებაი და ღიდებაი ქართულისა ენისაი“, ფილიპეს ლექსი. ნინოს საგალობელი და სხვ.; ი. ჯავახიშვილის წიგნში — იოანე მონჩხის ჰიმნები, „კრებაი თთუეთაი წელიწდისათაი“, ეფრემ ასურის „სწავლანი“ და ა. შ.).

1927 წელს სინის მთის ქართულ ხელნაწერებს გაეცნო ამერიკელი ქართველოლოგი რ. ბლეიკი.

1950 წელს სინაზე იყო ბელგიელი ქართველოლოგი ე. გარიტი, რომელმაც გამოაქვეყნა 38 ხელნაწერის აღწერილობა. მისი ცნობით, მაშინ სინაზე ინახებოდა 85 ქართული ხელნაწერი (ერთი — პაპირუსზე, 54 — ეტრატზე, 30 — ქაღალდზე), ე. გარიტის დამსახურება სინის მთის ქართველთა კულტურულ-ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლაში მხოლოდ ხელნაწერების აღწერით არ ამოიწურება. მკვლევარმა კრიტიკულად დაადგინა და მეცნიერულად გასოსცა რამდენიმე ათეული ძველი ქართული (ორიგინალური თუ თარგმნილი) თხზულება.

1956 წელს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სამეცნიერო ბიბლიოთეკამ ვაშინგტონის კონგრესის ბიბლიოთეკისაგან შეიძინა სინის ქართულ ხელნაწერთა მიკროფილმები. ქართველმა მეცნიერებმა ინტენსიურად დაიწყეს ამ მასალის შესწავლა, უკვე გამოქვეყნდა არაერთი ძეგლი და სინურ ხელნაწერთა აღწერილობის რამდენიმე ტომი.

სინის მთის ქართულ სიძველეთა შემსწავლელებმა გაიცნეს და აღწერეს ქართული სავანის უაღრესად მდიდარი წიგნთსაცავი, რომელიც გოცებას იწვევს თავისი მრავალფეროვნებით. მათვე გამოაღწიეს სინის ქართველ მოღვაწეთა მაღალ წიგნიერ კულტურაზე მეტყველი ფაქტიც — ნათელსცევს, რომ X საუკუნეში სინელ ქართველებს ჰქონდათ მდიდარი ბიბლიოთეკა, სპეციალური სამკითხველო დარბაზი, გულდასმით შედგენილი ხელნაწერი წიგნების ნუსხა და ერთგვარი კატალოგიც კი.

სინის მთის ერთ-ერთი ხელნაწერის ფორზაცად გამოყენებულ ეტრატის ფურცელზე ნ. მარმა აღმოაჩინა ამ კატალოგის ფრაგმენტი, რომელიც ცხადყოფს, რომ X საუკუნეში სინაზე მრავლად ყოფილა ქართული წიგნები. მასში დასახელებულია: „დავითი ვ (=6), იედგარი ე (=5), ხელთა ბანანი გ (=3), კურთხევანი დ (=4), ჟამისწირვანი ღ (=4), კრებანი ღ (=4), ეფრემი ზ (=2), მრავალთავი ა (=1), სმუ...საი (?!), ა (=1), ანტონი სი ა (=1), სუმეუნისი ბ (=2), მოწამეთაი გ (=3), ქართლისა მოქცევაი ა (=1), წურილი წიგნი ც (=8), მოციქულთაი ა (=1), მამათაი დიდი წიგნი ა (=1), ერთი დიდი კანონი, სახარებაი ა (=1), პავლე ა (=1), გეორგისი ა (=1), საკითხავი ა (=1)“. სულ ოცზე მეტი სახელწოდების წიგნი. (52 ეგზემპლარი). რადგან ფრაგმენტი 52 ხელნაწერს ასახელებს,

უნდა ვიფარაუდოთ, რომ სინის ბიბლიოთეკაში მეტი ქართული წიგნი ინახებოდა.

დამოწმებული თუ სხვა ანალოგიური ფრაგმენტული ცნობებით მსჯელობა კატალოგიზაციის ძველ ქართულ სისტემაზე, ასევე ქართული წიგნთსაცავების ორგანიზაციულ სტრუქტურაზე, რასაკვირველია, ძნელია. მეტიც, ასეთი ცნობებით ძველი ბიბლიოთეკების წიგნად ფონდებზე სრული წარმოდგენის შექმნა გამორიცხულია, მაგრამ. მიუხედავად ამისა, ყოველი ფრაგმენტული ცნობა რამდენადმე მაინც გვეხმარება ქართული მწიგნობრობისა და ქართული წიგნთსაცავების ისტორიის შესწავლაში.

სინის მთის ერთი ხელნაწერის ანდერძიდან ნათლად ჩანს, რომ იქაურ ქართველებს იქ ბიბლიოთეკა ჰქონდათ. წიგნებისათვის სპეციალური ოთახი ყოფილა გამოყოფილი. მსურველს შეეძლო ესარგებლა წიგნით: მაგრამ მისი გატანა აკრძალული იყო. ანდერძში ამის თაობაზე ვკითხულობთ: „ვინცა ესე წიგნი ქართველთა ეკლესიით გამოიღოს. ანუ სხუასა ეკლესიასა წაიღოს, ანუ გაღმა გაიღოს, ანუ სენაკსა შინა დაიდვას, ანუ ეკლესიისა სენაკსა შინა დამალოს, კრულმცა არს ცათა შინა... ისხნენ საწიგნეთა ზედა, ვის უნდენ, ისმარნს, ვის არა. — მშვიდობაი მის თანა“.

სინის მთის სხვა ქართული ხელნაწერის ანდერძით ვეცნობით იქ კერძო ბიბლიოთეკის არსებობის საინტერესო ფაქტსაც. ერთი ქართველი ბიბლიოფილის ანდერძში იკითხება: „უკუეთუ შემდგომად ჩემისა სიკუდილისა კაცი ქართველი სწავლული შემოვიდეს აქა. რომელ იხმარებდეს, ვითა რაიცა მას ჟამსა წიგნი ჩემი იპოოს, ყოველი მას მიეცეს უნაკლულად დაეგრეთვე მან სხუათა დაუტეოს. და უკუეთუ ამათ ორთა ჩემთა ბერთაგანი ცოცხალ იყოს, მათ იზრუნონ. და თუ არა ვინ იყოს მათგანი და არცა ვინ აქა შემოვიდეს სწავლული, ვისცა ღმერთმან არწმუნოს, განყიდნეს და ფასი გლახაკთა განუყოს და მღდელთა, რამეთუ მადლითა ღმრთისაითა მონასტერნი სავსენია წიგნითა და არა სადა უწყი ნაკლულევანი“. ეს სიტყვები ბასილ ხუცესმონაზონს დაუწერია „ქუაბსა შინა და სამოლუაწეოსა ნეტარისა კვირიკესა“. ჩანს, სინაზე, კვირიკეს „ქუაბში“. ყოფილა კერძო ბიბლიოთეკა.

სინის ქართული წიგნთსაცავი მხოლოდ ადგილზე დამზადებული ხელნაწერებით არ მდიდრდებოდა: მას ემატებოდა წიგნები პალესტინის ქართული კერებიდან. ამით აიხსნება ის ფაქტი, რომ სინის ქართული ხელნაწერების კოლექციაში დაცულია როგორც საკუთ-

რაც სინაზე დამზადებული ხელნაწერები, ისე სხვა ქართული სავანეებიდან შესული წიგნებიც. ცნობილია სინის მთის ქართული კოლექციის ხელნაწერები. რომლებიც იქაურ წიგნად ფონდს შეემატა იერუსალიმის ჭვრის მონასტრიდან, გეთსიმანიიდან, კაპპათიდან, გოლგოთიდან, კალიპისიდან, პალავრიდან და ა. შ. ბევრი წიგნი შეემატა სინას საბას ლავრიდან (საქმარისია დავასასელოთ 864 წლის მრავალთავი და იოანე-ზოსიმეს ხელნაწერები).

სხვა სავანეების მოღვაწეთა მიერ სინის წიგნთსაცავისათვის ხელნაწერთა შეწირვა ყოველთვის არ ყოფილა მისი გამდიდრების სურვილით გამოწვეული. არაბთა მძლავრობისა და ქრისტიანთა შევიწროების შედეგად პალესტინის სავანეთა ბევრმა ქართველმა ბინადარმა შორეულ სინაზე უკეთესი თავშესაფარი პოვა და თავისი ხელნაწერებიც იქ მიიტანა. ხელნაწერი შემკვიდრეობის შესწავლა ცხადყოფს, რომ მწიგნობართა ასლად მისულმა ჯგუფმა იძულებით შეწყვეტილი კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა სინის სავანეში განაგრძო.

ქართული კულტურის მძლავრ კერად სინა ძირითადად X საუკუნეში იქცა. ამ პერიოდში გაიშალა იქ ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობა. რომელიც არსებითად პალესტინის (მეტწილად საბაწმინდის) ქართული მწიგნობრული ტრადიციების გაგრძელება იყო. განსაკუთრებული ძალით გაჩაღდა შემოქმედებითი მუშაობა, კრებულების შედგენა, ხელნაწერთა გამრავლება. ქართველ მწიგნობართა მრავალრიცხოვანი დასის (იოანე-ზოსიმეს, მიქაელ კათამონელის, მიქაელ ფანასკერტელის, იოანე კუმურდოელის, კვირიკე მიძნაძორელის, ეზრა ქობულენისძისა და სხვათა) თავდადებული შრომით შეიქმნა ის მდიდარი წიგნთსაცავი, რომელიც უკვე მოვიხსენიეთ. ამჟერად მხოლოდ იმას დავუმატებთ, რომ ამ კოლექციამ შემოგვინახა მრავალი ქართული ორიგინალური ძეგლი (ფილიპეს, იოანე მინჩხის, იოანე-ზოსიმეს, იოანე ბოლნელისა და სხვათა თხზულებანი), მანვე შემოგვინახა სასულიერო-საეკლესიო ხასიათის (ჰაგიოგრაფიული, ჰიმნოგრაფიული, ასტრონომიული, ასკეტიკური...) კრებულები. ამ მასალის გათვალისწინებით ერთობ სრულად წარმოჩნდება სინის ქართული სავანის როლი ეროვნული კულტურის განვითარების ისტორიაში.

სინის ქართული ხელნაწერი წიგნების კოლექცია ძირითადად ასლაც ადგილზეა (იქვეა), ნაწილი კი ინახება თბილისში, ლენინგრადში, გრაცში, ამერიკის შეერთებული შტატების ქალაქებსა და სხვ. სინის

მთის წიგნთსაცავიდან გაჰქონდათ ძვირფასი ხელნაწერები, ზოგჯერ ცალკეული ფურცლებიც. სინური ხელნაწერების ფურცლები დაცულია ლენინგრადში, გრაცში, პრაღაში, ბირმინგემში, პარიზში და სხვ. ამ ფრაგმენტების გაცნობა საფიქრებელს ხდის, რომ დაინტერესებული პირები ძველი წიგნებიდან ხშირად ხედავენ ისეთ ფურცლებს, რომლებზეც ანდერძ-მინაწერები იყო მოთავსებული.

ორიოდე წლის წინ ქართველმა მოღვაწეებმა ინახულეს სინის მთის წმინდა გიორგის ეკლესიის სამალავში აღმოჩენილი ხელნაწერები, რომელთაგან ზოგიერთი ქართულია. ვიმედოვნებთ, ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერების გაცნობითა და შესწავლით უფრო სრული და ნათელი წარმოდგენა შეგვექმნება სინის ქართულ სავანეზე.

იმის საჩვენებლად, თუ რა სახისა და ხასიათის, რა მნიშვნელობის ძეგლებია დაცული სინის მთაზე. მხოლოდ ერთ ხელნაწერს დავიმოწმებთ — სინურ მრავალთავს 864 წლისა. ესაა უძველესი (პირველი) ქართული თარიღიანი ხელნაწერი — მაკარი ლეთეთელის, პიმენ კახის, ამონასა და სხვათა მიერ დამზადებული მოზრდილი კრებული, რომელშიც შემონახულია 18 ავტორის 50 თხზულება. მასში შესულია გრიგოლ ნეოკესარიელის, ეპიფანე კვიპრელის, ეფრემ ასურის, კირილე იერუსალიმელის, იოანე ოქროპირისა და სხვათა ნაწარმოებები. რომლებიც იმ დროს უკვე ყოფილა ქართულ ენაზე. საფიქრებელია, ეს თხზულებანი პალესტინის ქართულ სავანეებში და უპირატესად საბას ლავრაში ითარგმნა VII—VIII საუკუნეებში. ბევრი ძეგლი ძველი ქართული მხატვრული პროზის ნამდვილი შედევრია. კრებული საყურადღებოა ენობრივი თვალსაზრისითაც. ის „ნათლად გვიჩვენებს იმ გზას, რომელიც ქართულ სალიტერატურო ენას გაუვლია სამი-ოთხი საუკუნის განმავლობაში — ხანმეტობის ხანიდან (V—VI სს.) მეცხრე საუკუნის სამოციან წლებამდე“ (ა. შანიძე).

მრავალთავის ზოგიერთი ნაკვეთი ადრეც გამოქვეყნდა, მაგრამ ეს საქმარისი არ იყო და როგორც კი ჩვენამდე მოაღწია მთლიანად მასალამ (მიკროფილმისა და ფოტოპირის სახით), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრამ ა. შანიძის ხელმძღვანელობით იგი სრული სახით დაიბეჭდა (1959 წ.).

ათონის მთის ქართული სავანე ივირონი მღებარეობს საბერძნეთში, ქალკედონის ნახევარკუნძულის (ბერძნული ქალკიდიკის) აღმოსავლეთ შვერილზე — აიონ-ოროსის (მთაწმინდის)

ვიწრო. გრძელი და მთაგორიანი ნახევარკუნძულის აღმოსავლეთ ნაწილში, ათონის მთის ქვედა კალთაზე, ეგეოსის ზღვის პირას. იგი დააარსეს გამოჩენილმა ქართველმა მოღვაწეებმა იოანე-ვარაზეაჩემ და თორნიკემ 980—983 წლებში. მათი ენერგიული ხელმძღვანელობით იეირონი მალე იქცა დასრულებულ, ჩამოყალიბებულ ფეოდალურ-საეკლესიო სენიორიად, რომელსაც ჩვენი წინაპრები ასე იხსენიებდნენ: „ლავრაი დიდებული და ყოვლითა შუენიერებითა შემკული“ (გიორგი ათონელი), „დიდი ლავრაი“ (გიორგი მცირე), „დიდი ლავრაი ქართველთაი“ (ეზრა ათონელი). „ლავრაი დიდებული“ (ზოსიმე მონაზონი) და ა. შ. იქ აღმოცენდა ათონის ქართული ლიტერატურული სკოლა. რომელმაც უაღრესად დიდი როლი შეასრულა ჩვენი მწიგნობრობის ისტორიაში. როგორც კ. კეკელიძე აღნიშნავდა. „უიმისოდ ჩვენი კულტურის ისტორიას. შეიძლება სხვა სახე და ხასიათი მიეღო“.

იოანე-ვარაზეაჩესა და თორნიკეს ინიციატივით ათონზე საკმაოდ ადრე, ყოველ შემთხვევაში, X საუკუნის 70-იანი წლებიდან მაინც, ფართოდ გაიშალა მუშაობა ხელნაწერთა გამრავლების მიზნით. მათი დაკვეთით იღვწოდა ქართველ მწიგნობართა მოზრდილი ჯგუფი, მათი თაოსნობით დამზადდა არაერთი ხელნაწერი. იოანე-ვარაზეაჩეს მოწოდებით გამოვიდა შემოქმედებით ასპარეზზე მისი ვაჟი ექვთიმე (955—1028), რომელსაც წილად ჰყდა პატივი ათონის ლიტერატურული სკოლის დაარსებისა. არსებითად მის სახელთანაა დაკავშირებული ამ სკოლის ჩამოყალიბება და მისი საქმიანობის წარმართვა. ბიზანტიურ კულტურასთან ქართული მწერლობის შემდგომი დაახლოება და ეროვნული საგანძურის გამდიდრება. ბიზანტიური ლიტერატურული ტრადიციების გადმონერგვა ჩვენს სინამდვილეში და მშობლიური მწერლობის მსოფლიო სარბიელზე გაყვანა.

ათონის ქართული ლიტერატურული სკოლა კიდევ უფრო დაწინაურდა. როდესაც იქ დამკვიდრდა გიორგი ათონელი (1009—1065). რომელმაც ვანაგრძო, ვანავითარა და გაალრმავე ექვთიმეს მიერ წამოწყებული საქმიანობა. თავისი შემოქმედებითი მუშაობითა და პრაქტიკული მოღვაწეობით მან დიდი წვლილი შეიტანა ქართული სულიერი კულტურის საგანძურში. იგი თავგამოდებით იბრძოდა ქართველთა ეროვნულ-სახელმწიფოებრივი ძლიერებისა და სარწმუნოებრივი სიწმინდისათვის, მშობლიური მწიგნობრობის ზრდა-განვითარებისა და კულტურის დონის ამაღლებისათვის.

მომდევნო საუკუნეებში ივირონში საგანმანათლებლო მუშაობა შენელდა და ბოლოს სულ შეწყდა. ეს ბუნებრივი შედეგი იყო იმ დევნა-შევიწროებისა, რომელსაც იქ მოღვაწე ქართველები განიცდიდნენ ჯერ კიდევ XI საუკუნიდან. XIV საუკუნიდან ბერძნებმა თანდათანობით ხელთ იგდეს ქართული სავანე, ხოლო XIX საუკუნეში საბოლოო გამარჯვებას მიაღწიეს — მთლიანად დაეპატრონენ მას.

ივირონში ადრევე დაარსდა „დიდი წიგნის საცავი“, რომელიც დღითი დღე მდიდრდებოდა და იზრდებოდა ახალი ხელნაწერებით. შეიძლება თამამად ვთქვათ, რომ ივირონის ქართულ ხელნაწერთა ბიბლიოთეკა ერთ-ერთი უმდიდრესი იყო უცხოეთის ქართულ წიგნთსაცავებს შორის. იქ ბევრი ბერძნული ხელნაწერიც ინახებოდა და ამიტომ სხვაზე მეტად იზიდავდა სიძველეთმოყვარულებს, მეცნიერებს, მოგზაურებს.

1665 წელს ათონის ბიბლიოთეკებს გაეცნო რუსეთის ხელნაწერთსაცავების ბერძნული ხელნაწერებით გამდიდრების მიზნით ათონს მივლენილი ა. სუხანოვი. რომელმაც იქიდან 498 ხელნაწერი წამოიღო. მათ შორის 156 — ივირონიდან (უკვე ეს მოწმობს ამ სავანის ბიბლიოთეკის სიმდიდრეს). ა. სუხანოვის მიერ ჩამოტანილ კოლექციაში გამოვლინდა არაერთი საყურადღებო ხელნაწერი. ამასთანავე, შუქი მოეფინა ათონის ქართული სავანის ისტორიის ზოგიერთ მხარეს. სახელდობრ. ნაწილობრივ დაიძებნა ექვთიმეს დროინდელი ბიბლიოთეკის წიგნები, გაირკვა, რომ XV—XVI საუკუნეთა მიჯნაზე ივირონში ინტენსიურად გრძელდებოდა ხელნაწერთა რესტავრაცია-სისტემატიზაცია და ა. შ.

პირველად 1725 წელს, ხოლო მეორედ 1744 წელს ათონის მთაზე იყო რუსი მოგზაური ვ. გრიგოროვიჩ-ბარსკი, რომელმაც აღწერა მონასტრები, განსაკუთრებული ადგილი დაუთმო ივირონს. იგი ყურადღებით გაეცნო წიგნთსაცავს. რომელიც. მისი სიტყვით, უმდიდრესი იყო ათონზე.

XVIII საუკუნის შუა წლებში ათონზე რამდენჯერმე იყო ტიმოთე გაბაშვილი. რომელმაც შეისწავლა და აღწერა ქართველთა სავანე. მან სწორად გაიგო და გაიაზრა ივირონის კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა. ათონელთა მიერ ეროვნულ მწიგნობრობაში შეტანილი წვლილი. მისი სიტყვით, ათონის ქართველთა მონასტრის შემწეობით „განათლდა საქართველო წიგნთა თარგმანებითა“.

ტ. გაბაშვილმა გულისყურით დაათვალიერა წიგნთსაცავი. მისი

ცნობით, „წიგნის საცავსა მონასტრისასა არს ძველი ქართული წიგნი მრავალი: თარგმანი დაბადებისა: კვალად წიგნი საშეგებელი სამოთხე, ღრმად თქმული და შვენიერად სოფრონის მიერ იერუსალიმელისა; და კვალად სხვანნი მოძღვრისა ამბა იოანეს ბრძნისა თქმული, რომელიცა თორნიკყოფილსა იოანე მონაზონსა ქართველსა და ძმასა მისსა ვარაზეაჩეს აღუწერინებიათ; სხვა წიგნი უმილია და სხვანი მრავალნი წიგნი იპოვებიან მუნ“.

XVIII საუკუნის 80-იან წლებში ივირონში იყო იონა გედევანიშვილი. მანაც გაიცნო „ბიბლიოტიკო ქართულთა... თარგმნილნი ყოველნი წერილნი სრულებით საეკლესიო... მამათაგან დადებული, რათა არავინ ხელჰყოს და აქედამ გაიტანოს“.

1836 წელს ათონელმა მოღვაწემ ი. ყანჩიშვილმა, — პ. იოსელიანის ინიციატივითა და საქართველოში ივირონის წარმომადგენლის არქიმანდრიტ სერაფიმის დავალებით, — შეადგინა კატალოგი: „ქართული წიგნების სახელები ივერიის მონასტერსა შინა მდებარეთა მთაწმიდას“, რომელშიც მოგვაწოდა ცნობები იქაურ ბიბლიოთეკაში დაცული რამდენიმე ათეული ქართული ხელნაწერის შესახებ. რადგან ათონის ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდა, ბევრი ძვირფასი ხელნაწერი „მოშლილი და ჰიისაგან განრყუნილი და სიძველისაგან“ დაზიანებული იყო და წაკითხვა ჰქონდა, ი. ყანჩიშვილმა მხოლოდ ნაწილობრივ გაართვა თავი რთულ საქმეს, მაგრამ მისი კატალოგი მაინც მნიშვნელოვანი დოკუმენტი. თუ არ ჩავთვლით ლონდონის ბიბლიური საზოგადოების წარმომადგენელს, პირკენტონს. რომელსაც ათონზე აღუწერია რამდენიმე ქართული ხელნაწერი, ი. ყანჩიშვილი არსებითად პირველი მწიგნობარია, რომელმაც შედარებით სრული ცნობები შემოგვინახა ათონზე დაცულ ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაზე.

ივირონის წიგნთსაცავის შესწავლა ქართველმა მეცნიერებმა გასულ საუკუნეში დაიწყეს. 1849 წელს ათონზე იყო პ. იოსელიანი. მან აღწერა ათონელთა მოღვაწეობა, შეისწავლა ქართული სიძველენი, იმუშავა ბიბლიოთეკაში, გადმოიწერა ზოგიერთი ძეგლი. შეადგინა რამდენიმე ხელნაწერის აღწერილობა და ა. შ.

1883 წელს ათონს ეწვია ა. ცაგარელი. იგი განსაკუთრებით დაინტერესდა ათონის ქართული ხელნაწერებით, რომლებიც გაიცნო, შეისწავლა და აღწერა. მის მიერ შედგენილი კატალოგი ივირონის ქართული ხელნაწერებისა ათონის ქართულ ხელნაწერთა პირველი მეცნიერული აღწერილობაა. ა. ცაგარელმა გამოავლინა

ორიგინალური და თარგმნილი თხზულებანი, ავტორები და მთარგმნელები, კალიგრაფები და მკაზმავები, დაახასიათა და გაარკვია ათონის როლი ქართული კულტურის ისტორიაში.

1898 წელს ქართველთა საეანეში იყო ნ. მარი, რომელმაც დეტალურად აღწერა რამდენიმე ხელნაწერი. შემდგომ წლებში ათონური ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა არაერთი ძეგლი.

1902 წელს ივერთა მონასტერში მუშაობდა. ქართულ ხელნაწერებს სწავლობდა და პირებს ამზადებინებდა ა. ხახანაშვილი, რომელმაც რამდენიმე ძველი ტექსტიც გამოაქვეყნა.

1931 წელს ათონის სიძველენი გაიცნო. ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია შეისწავლა და ვრცლად აღწერა რ. ბლეიკმა. რომელმაც თავისი კატალოგი — 86 ქართული ხელნაწერის აღწერილობა — ფრანგულად დაბეჭდა პარიზში (1932—1934 წწ.). ამ კატალოგის გამოქვეყნება მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო ჩვენს კულტურულ-მეცნიერულ ცხოვრებაში — გამოვლინდა არაერთი უცნობი მთარგმნელი და კალიგრაფი. ცნობილი გახდა ბევრი ხელნაწერი.

დასახელებულ მეცნიერთა აღწერილობებითა და გამოკვლევებით გამოჩნდა ივირონის წიგნთსაცავის მრავალფეროვნება, ნათელი გახდა. რომ ექვთიმე და გიორგი ათონელების, აგრეთვე მათი თანამოღვაწეებისა და მოწაფეების რუდუნებითა და თავდადებით ათონზე მართლაც რომ უმდიდრესი ბიბლიოთეკა შეიქმნა.

ჩვენ არ ვაპირებთ ათონის ქართული საეანის ხელნაწერთა მიმოხილვას, მაგრამ არ შეგვიძლია არ მოვიხსენიოთ ერთი ძვირფასი ხელნაწერი. სახელდობრ. ათონის ბიბლია, რომელიც დამზადებულია X საუკუნეში, 978 წელს. ისაა უძველესი თარიღიანი ნუსხა ბიბლიის ქართული თარგმანის შემცველ ხელნაწერთა შორის და ძველი აღთქმის წიგნების თარგმნისა და რედაქციის საკითხების შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭება. ჩვენი საუკუნის ათიან წლებში ათონის ბიბლიის გამოცემას ხელი მიჰყო რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიამ. ი. ჭავჭავაძემ, ი. ყიფშიძემ და ა. შანიძემ ტექსტიც გაამზადეს. ბეჭდვაც დაიწყეს, მაგრამ მსოფლიო ომმა მათ ეს საქმე შეაწყვეტინა.

1947—1948 წლებში ა. შანიძემ წამოიწყო ათონის ბიბლიის ბეჭდვა იმ სახით. როგორც ხელნაწერშია (მის ფოტოპირშია) წარმოდგენილი. გამოქვეყნდა ორი ნაკვეთი.

ამჟამად საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის კოლექტივი აგრძელებს

მუშაობას ათონის ხელნაწერზე და, იმედია, მალე მოგვაწვდის კრიტიკულად დადგენილ სრულ ტექსტს.

ჩვენი მკითხველებისათვის უთუოდ ცნობილია, რომ კინორეჟისორმა გ. პატარაიამ და თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მეცნიერმა თანამშრომელმა ა. მიქაბერიძემ ათონიდან ჩამოიტანეს და უნივერსიტეტს გადასცეს ივირონის ქართული ხელნაწერების მიკროფილმები. მალე დამზადდა მათი პირები საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური ბიბლიოთეკისა და კ. კეკელიძის სასელოების ხელნაწერთა ინსტიტუტისათვის. უკვე დაიწყო ამ მასალის შესწავლა — არსებითად დაიწყო ახალი ეტაპი ათონის ლიტერატურული სკოლის შესწავლის ისტორიაში.

სასლვარგარეთ დაცულ ქართულ ხელნაწერთა კოლექციათაგან ქრისტიანოლოგიური რიგის მიხედვით მესამედ უნდა დავასახელოთ იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს წიგნთსაცავი, სადაც ამჟამად ინახება 150-ზე მეტი ქართული ხელნაწერი. იქაა ჭვრის მოხასტრის, აგრეთვე იერუსალიმის სხვა ქართული ეკლესია-მონასტრების ხელნაწერები, რომელთა უმრავლესობა გასული საუკუნის ბოლომდე ჭვრის სავანეში ინახებოდა.

ჭვრის მონასტერი ადრე იერუსალიმიდან ოდნავ მოშორებით (სახრეთ-დასავლეთით) მდებარეობდა, ახლა კი, ქალაქის გაზრდის შედეგად, მის ტერიტორიაზე, ახალ კვარტალთა შუაგულში მოექცა. ქართული სავანე იქ დაარსდა XI საუკუნის 30—50-იან წლებში და დაარსებისთანავე, გიორგი-პროხორე შავშელის კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობის შედეგად, იქცა პალესტინელი ქართველების მთავარ შესაყრებ პუნქტად და პილიგრიმთა საიმედო თავშესაფარად, იერუსალიმსა და მის შემოგარენში მოსახლე ქართველთა რელიგიური და ლიტერატურული მოღვაწეობის ცენტრად, მწიგნობრულ-შემოქმედებითი მუშაობის მნიშვნელოვან კერად.

ახლად დაარსებულ სავანეში თავი მოიყარა ქართველ მოწესეთა მრავალრიცხოვანმა ჯგუფმა; მასში ბევრი მწიგნობარი იყო. ზოგიერთი მათგანი ადრე სხვაგან მოღვაწეობდა, ახლა ჭვრის მონასტერში დასახლდა და იქ განაგრძო საგანმანათლებლო საქმიანობა, რომელიც მეტწილად ხელნაწერთა გამრავლებასა და კრებულების შედგენაში გამოიხატებოდა. შეიქმნა მოზრდილი ქართული კოლონია, რომელიც, მიუხედავად იერუსალიმში მაჰმადიანთა ბატონობისა

და ქართველთა ჴევიწროებისა, საქართველოს სამეფოს დაუძლურების გამო ეკონომიკური დახმარების შემცირებისა (XIII საუკუნიდან) და ბერძენ სამღვდლო პირთა მიერ ჩვენი კუთვნილი ადგილებისა და სიძველეთა მიტაცებისა, XIX საუკუნემდე განაგრძობდა არსებობას.

ჯვრის მონასტერში იმთავითვე დაედო საფუძველი წიგნთსაცავს, აღრევე გაჩაღდა შემოქმედებითი მუშაობა. ყველაფრის მოთავე, — ხელნაწერთა გამრავლების ინიციატორი, თანამოღვაწეთა შორის სამუშაოს განმანაწილებელი და ა. შ., — გიორგი-პროხოროე იყო. მან გარს შემოიკრიბა მწიგნობრები, საგანმანათლებლო საქმიანობაში ჩააბა არა მხოლოდ ჯვრის მონასტრის ბინადარნი, არამედ სხვა სავანის ქართველი მოღვაწენიც.

ინტენსიურად გაჩაღებული საქმიანობა წარმატებით გრძელდებოდა მრავალი წლის მანძილზე; ითხზებოდა წიგნები და მრავლდებოდა ხელნაწერები. მაგრამ, მაინც შესამჩნევია, რომ იერუსალიმელ ქართველთა შემოქმედებითი მუშაობა რამდენადმე შეზღუდული იყო — ჯვრის სავანე ძირითადად კალიგრაფთა კერას წარმოადგენდა, იქაურ მოღვაწეთა მთავარი საზრუნავი ახალი ხელნაწერების დამზადება და ძველი წიგნების აღდგენა-განახლება იყო.

იმის საჩვენებლად, თუ როგორ იღვწოდნენ ჯვრის მონასტრის ბინადარნი იქაური წიგნთსაცავის სასიკეთოდ, რა გულმოდგინედ ზრუნავდნენ ძველ ხელნაწერ წიგნებზე, მკითხველთა ყურადღებას მივაპყრობთ მხოლოდ ერთ ფაქტს — XV საუკუნის ქართველი მწიგნობრების ბარნაბა თბილელისა და ვლასი ურბნელის ერთობლივ მუშაობას.

ჯვრის მონასტერში დამკვიდრებული ბარნაბა თბილელი და ვლასი ურბნელი მეტწილად ერთად მუშაობდნენ, ამიტომაც ერთად იხსენიებიან ხელნაწერი წიგნების ანდერძ-მინაწერებში, რომლებიც გვამცნობენ მათ საქმიანობას. მაგალითად, მარხვანის მინაწერში ვკითხულობთ: „შეიკაზმა წმიდა ესე და სულთა განმანათლებელი მარხვანი ხელითა ურბნელისა მთავარეპისკოპოზისა ვლასისათა და ხელითა ჩემ ცოდვილისა ტფილელ მთავარეპისკოპოზისა ბარნაბაისითა ესრე სახედ, რომელ მე ვაცხოველებდ და დაკლებულსა დავსწერდ და დაფარულსა განვაცხადებდ, ხოლო იგი ჰკაზმავნ და ჰკრავნ და ორნივე ზოგად ვიჭირვოდით არა ხოლო ამის წიგნისა, არამედ ყოველთავე წიგნთა, რაოდენიცა და ახლად განვაკეთეთ“. კიდევ უფრო საინტერესოა მეტაფრასის მინაწერი: „შეიკაზმა ხელი-

თა ურბნელ მთავარეპისკოპოზისა ვლასისათა და ბრძანებითა, ჟერ-
ჩინებითა და თანაშეწევნითა ტფილელ მთავარეპისკოპოზისა და
ჯუარის მამისა ბარნაბაისითა, რამეთუ მე შეეკრასა და შეეკამასა
ვალუწიდ, ხოლო იგი დაბნელებულთა მათ და უხმარქმნილთა ასო-
თა განაახლებნ და დაღათუ აკლნ წერილი, დასწერნ და სრულ
კყოფნ“.

დამოწმებული მინაწერებიდან, რომელთაგან პირველი ბარნაბა
თბილელს ეკუთვნის, ხოლო მეორე — ვლასი ურბნელს, ჩანს, თუ
ვინ რა სამუშაოს ასრულებდა: ბარნაბა ძველ ტექსტებს აცხოვე-
ლებდა და დაკლებულ ადგილებს ავსებდა, ხოლო ვლასი ფოლიან-
ტებს კრავდა და კაზმავდა. როგორც ჩანს, ხელნაწერი წიგნების
დაცვა-შენარჩუნება მათ ძირითად საქმედ მიიჩნიეს და ინტენსი-
ური მუშაობით არაერთი ძველი წიგნი შემოგვინახეს.

ჯვრის მონასტრის წიგნთსაცავი, იქაურ ხელნაწერთა კოლექცია
კარგა ხანია იქცა დაკვირვებისა და შესწავლის საგნად. იგი ინტე-
რესით გაიცნო იერუსალიმის ქართული კოლონიის პირველმა ის-
ტორიკოსმა ტ. გაბაშვილმა, რომელიც იქ 1757—1758 წლებში იყო.

1820 წელს იერუსალიმში, კერძოდ, ჯვრის მონასტერშიც, იყო
გ. ავალიშვილი, რომელსაც შესთავაზეს კიდევ იქაურ ხელნაწერთა
კოლექცია. მისი მოგზაურობის აღწერილობაში („მოგზავრობა თბი-
ლისიდან იერუსალიმამდე“) ვკითხულობთ: მიტროპოლიტმა მისა-
ელმა „გამომიცხადა სახელითა უწმიდესისა სინოდისათა და მომი-
ძლუნა ყოველნი წიგნნი ქართულნი, ეკლესიასა ამასა ძუელადვე
დაკრძალულნი, ჩემთვის საკუთრად ანუ ეკლესიათათვის საქართ-
უელოისათა, ვინაითგან ადრითუე განშორებათა გამო აქაით ქარ-
თუელთასა, უსარგებლოდ ყოველთა იცვებიან იგინი და წყმდები-
ანცა ჩრჩილთა და დროთა მიერ“.

სამწუხაროდ, გ. ავალიშვილმა ვერ გამოიყენა ეს შესანიშნავი
მომენტი, ვერ შეძლო ხელნაწერი წიგნების ნამდვილი პატრონები-
სათვის დაბრუნება. მან დაათვალიერა ჯვრის მონასტრის წიგნთსაცა-
ვი („ორი მოდიდო ოთალი სავსეი ქართულ საეკლესიო წიგნებითა,
ძუელადუე ეტრატთა და ქალაღლთა ზედა ნაწერთა“), ამოაჩნია და
წამოიღო მხოლოდ ცხრა ხელნაწერი.

1845 წელს ჯვრის მონასტრის სიძველენი აღწერა ნ. ჩუბინაშვი-
ლმა. მან დაათვალიერა „ბიბლიოტეკა ანუ წიგნთსაცავი, სადაც მდე-
ბარეობენ წიგნნი ლათინურნი, არაბულნი და ქართულნი, რომელნიც
არიან დაწერილნი ხუცურად ზოგნი ეტრატზედ და ზოგნი სქელს

ქალაღზედ. რიცხვით იქნება ვიდრე ორასამდინ... რომელნიმე მათგანნი დაშლილან და ვისაც კუალად შეუტრევიანებია ან განუასლებია, მათნი სახელნი ზედ აწერიან, მაგრამ კუალადცა არიან დაშლილნი და ჰიისაგან შექმული“. მან გაიცნო 30-მდე ხელნაწერი, მათგან მნიშვნელოვნად მიიჩნია და აღწერა 16.

1883 წელს იერუსალიმში ჩავიდა ა. ცაგარელი. მან შეისწავლა ჯვრის მონასტრის (და სხვა ქართულ საეკლესიო) სიძველენი, დაძეხნა ცნობები ქართულსა და უცხოურ წყაროებში, გამოიყენა მოგზაურთა და მწიგნობართა ჩვენებანი, დაბეჭდა ნარკვევი, რომელიც პირველი ვრცელი მიმოხილვაა ქართველთა მოღვაწეობისა პალესტინაში. საგანგებოდ უნდა მოვიხსენიოთ ა. ცაგარლის მიერ შედგენილი აღწერილობა ჯვრის მონასტრის ხელნაწერებისა, კატალოგი, რომელიც დღესაც სპეციალისტთა სამაგიდო წიგნია. ა. ცაგარელმა ჯვრის საფანეში ნახა და აღწერა 138 ხელნაწერი, მასვე აღწერა ე. ავალიშვილის მიერ წამოღებული 8 ხელნაწერი (ე. ი. სულ 141).

1902 წელს იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციას გაეცნო ნ. მარს (იმ დროს როგორც ჯვრის მონასტრის, ისე სხვა საეკლესიოების ქართული ხელნაწერები თავმოყრილი იყო ბერძნულ საპატრიარქო წიგნთსაცავში, სადაც ინახება დღემდე). მართალია, დროის სიმცირის გამო, მან მესამედის გაცნობაც კი ვერ მოასწრო, მაგრამ ეს ნაწილი (38 ხელნაწერი) საფუძვლიანად შეისწავლა და აღწერა. მეცნიერმა ჩაატარა შრომატევადი სამუშაო — ზუსტად განსაზღვრა აღწერილ ხელნაწერთა რაობა, გადმოიწერა მნიშვნელოვანი ანტიკვამინაწერები და ა. შ.

ნ. მარს უდიდესი დამსახურება მიუძღვის იერუსალიმში დაცულ ქართულ ხელნაწერებში შემონახული ტექსტების პუბლიკაციაში. საკმარისია დავიმოწმოთ ნ. მარსათვის დამახასიათებელი აკრიბიით გამოცემული წიგნები — „წარტყუნევაი იერუსალიმისაი“ (1909 წ.), „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ (1911 წ.) და „ალაპნი ჭუარის მონასტრისანი“ (1914 წ.), რომ ნათელი გახდეს, თუ რა ფასდაუდებელი წვლილი შეიტანა მკვლევარმა იერუსალიმის ქართული ხელნაწერების შესწავლასა და პოპულარიზაციაში.

მადლიერების გრძნობით უნდა მოვიხსენიოთ რ. ბლეიკი, რომელმაც შეისწავლა იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია და 1924—1926 წლებში ფრანგულ ენაზე დაბეჭდა ვრცელი აღწერილობა 158 ხელნაწერისა. რ. ბლეიკის კატალოგმა დიდად შეუწყო

ხელი პალესტინელ ქართველთა კულტურულ-ლიტერატურული მემკვიდრეობის შესწავლას.

ნაყოფიერი აღმოჩნდა იერუსალიმში მუშაობა ამერიკის კონგრესის ბიბლიოთეკის სამეცნიერო ექსპედიციისა (1949—1950 წწ.), რომელმაც გადაიღო ქართული ხელნაწერების მიკროფილმები. ამის შედეგად ბევრი ხელნაწერის მიკროფილმი და ფოტოპირი ასლა თბილისში გვაქვს. უკვე მოხერხდა, ამ მიკროფილმების საფუძველზე, ზოგიერთი ძველი ტექსტის გამოქვეყნება.

იერუსალიმის ქართული ხელნაწერების კოლექციაზე საუბრისას არ შეიძლება არ მოვიხსენიოთ კრებული, რომელმაც შემოგვინახა უდიდესი მნიშვნელობის ძეგლი — „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“.

დღეს ყველას, ვისაც კი ქართული სკოლა დაუმათავრებია, მეტნაკლები წარმოდგენა აქვს გრიგოლ ხანძთელზე (ეს ბუნებრივია, რადგან საშუალო სკოლაში ისწავლება „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“). ადრე, წინა საუკუნეებში, ყოველ შემთხვევაში, XVIII—XIX საუკუნეებში მაინც, განსხვავებული ვითარება იყო: „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ არ ჩანდა, გრიგოლის ვინაობა ბურუსით იყო მოცული. ამ ძეგლს, როგორც ჩანს, არ იცნობდა ქართველი პაგიოგრაფიული კრებულის შემდგენელი დომენტი მეოთხე; გრიგოლ ხანძთელზე ზოგადად მსჯელობდა ანტონ პირველი, ხოლო პ. იოსელიანი მას სომეხ მოღვაწედაც კი მიიჩნევდა.

1845 წელს იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ქართულ ხელნაწერებში „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“ იპოვა ნ. ჩუბინაშვილმა, მაგრამ ამას მოსალოდნელი შედეგი არ მოჰყოლია. მისმა აღწერილობამ ჯვრის მონასტრის სიძველეთა, კერძოდ, იქაური ხელნაწერებისა, რომელიც გვიან (1889 წ.) დაიბეჭდა, მკითხველ საზოგადოებას ბევრი ვერაფერი მისცა.

1902 წელს იერუსალიმში ყოფნისას ნ. მარმა დაძებნა „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“. წაიკითხა და მაშინვე გაიგო, თუ რა ძეგლთან ჰქონდა საქმე; გადმოიღო მისი პირი და პეტერბურგში დაბრუნებულმა განაგრძო ტექსტზე მუშაობა. თხზულების უკეთ გაგებისა და გრიგოლის სამოღვაწეო ადგილების დაზუსტებისა და შესწავლის მიზნით ნ. მარმა 1904 წელს იმოგზაურა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, მოიარა კლარჯეთი და შავშეთი, გაიცნო იქაური სიძველენი, დაადგინა ბევრი სავანის ადგილმდებარეობა.

ხანგრძლივი მუშაობის შემდეგ, 1911 წელს, ნ. მარმა გამოსცა

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ კრიტიკულად დადგენილი ქართული ტექსტი და ბრწყინვალე რუსული თარგმანი, მოგზაურობის ამსახველი ვრცელი დღიური და ბევრი ძეგლის სურათი.

ასე დაუბრუნა ნ. მარმა ქართველ საზოგადოებრიობას სახელოვანი წინაპარი და მისი „ცხოვრება“, ერთხელ კიდევ წარმოაჩინა იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის მნიშვნელობა.

მეცნიერთა მიერ მოპოვებული და შესწავლილი მასალა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი საუკუნეთა მანძილზე იყო ქართველთა სულიერ-ლიტერატურული ცხოვრების მძლავრი კერა, სადაც გაშლილი იყო მრავალმხრივი შემოქმედებითი საქმიანობა. იქ დაიწერა ორიგინალური თხზულებანი („პროხოვრეს ცხოვრება“, „ლუკას წამება“, „ნიკოლოზ დეალის წამება“ და სხვ.). შედგა კრებულები, გამრავლდა ხელნაწერები, შეიქმნა მდიდარი წიგნთსაცავი. რომლის ძირითადი ნაწილი ახლა იერუსალიმის საპატრიარქო ბიბლიოთეკაშია დაცული, ხოლო ზოგი ხელნაწერი სინის მთაზე. თბილისში, ლენინგრადში, ვენაში, პარიზში, ლონდონში, ვაშინგტონსა და სხვაგან ინახება.

თეიმურაზ ბაგრატიონის წიგნთსაცავი. ქართლ-კახეთის უკანასკნელი მეფის გიორგი მეთორმეტის (1798—1800) ვაჟიშვილი თეიმურაზ ბაგრატიონი (1782—1846) გამოჩენილი მოღვაწე იყო — ისტორიკოსი, რუსთველოლოგი, ლექსიკოგრაფი, ფოლკლორისტი, ნუმისმატი და სხვ. თუ იმასაც გავიხსენებთ, რომ იგი ამავე დროს იყო პოეტი, დრამატურგი, მთარგმნელი, მემუარისტი და მუშაობდა მეცნიერების სხვა დარგებშიც (ფიზიკაში, გეომეტრიაში, ბოტანიკაში, ზოოლოგიაში იურისპრუდენციაში და სხვ.). მაშინ სრულად წარმოგვიდგება მისი ბუმბერაზული მეცნიერული ლიტერატურული ფიგურა.

თ. ბაგრატიონს ჰქონდა მდიდარი წიგნთსაცავი. რომლის შექმნას, მისი მეუღლის, ელენე ამილახერის ცნობით. მან 40 წელი მოაწოდო.

თ. ბაგრატიონს. ცხადია, ცარიელ ადგილზე არ დაუწყია მუშაობა. მან მემკვიდრეობით მიიღო სამეფო ბიბლიოთეკის წიგნები, რომელთა შორის იყო ჩეთევან დედოფლისეული „ლოცვანი“, გადაწერილი იოანე ავალიშვილის მიერ („ლოცვები. საუბე, ხუცურად დაწერილი. ფრიად წარჩინებულს ხელზედ. ეს ლოცვები წმიდისა ღა დიდის მოწამისა ჩეთევან დედოფლისა ყოფილა და თვისის წამების ჟამსაც ამაშივე ილოცვიდა“), „სრულიად საქართველოსა

მეფისა თეიმურაზ მეორის ნაქონები“ ლოცვანი და „პარაკლისი მტერთა მიმართ ბრძოლისა“ და ა. შ.

ბუნებრივია, თეიმურაზის ბიბლიოთეკას შეემატა მეუღლის მიერ მზითვეში მოტანილი წიგნებიც: გარდა ამისა, ძმის, დავითის, გარდაცვალების (1819 წ.) შემდეგ მას შეუერთდა დავითის წიგნთსაცავის ნაწილიც. ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ ის წიგნები, რომლებიც თეიმურაზმა შეიძინა („ქართლის ცხოვრება“. ტიმოთე გაბაშვილის „მიმოსლვა“ და სხვ.), ან გადააწერინა თავის თანამშრომლებს (სვიმონ ტაბიძეს, იოანე ბაზლიძეს, ტარასი ალექსიშვილს და სხვ.), აგრეთვე მის მიერ დამზადებული ხელნაწერები და. რაც მთავარია, მის ორიგინალურ თუ თარგმნილ თხზულებათა არაერთი ავტოგრაფული ნუსხა. ასეთი კი თ. ბაგრატიონის ბიბლიოთეკაში საკმაოდ მრავლად იყო — ორიგინალურიც („ვეფხისტყაოსნის“ განმარტება“, „წიგნი მცირე მოთხრობა, თუ ვითარ. რომელსა ჟამსა და რომელისა მიზეზითა ძველთა შინა საუკუნეთა აღაშენეს ჩვენთა წმიდათა ქართველთა მამათა და მთარგმნელთა მონასტერი ივერიისა მთასა წმიდისა ათონისასა“...) და თარგმნილიც („წიგნი ბუნებისათვის ღმერთთასა ციცერონისა“, „მცირე წიგნი, რომელსა ეწოდების ათნი გვირგვინნი. ქმნილი ანუშრევან სპარსთა მეფისაგან“. „წიგნი არისტოტელისა, ბოროტისათვის და კეთილისა, განმარტება და ზნეთსწავლულება“. „მხედრობის დარიგება ნაპოლეონ ფრანციის იმპერატორის მიერ“, „რომაულნი სამხედრონი ჰსჯულნი“ და სხვ.).

თ. ბაგრატიონმა გამოიყენა ეროვნული ტრადიციები, გაითვალისწინა რუსული ბიბლიოთეკათმცოდნეობისა და კატალოგრაფიის მიღწევები და შეადგინა საკუთარი წიგნთსაცავის კატალოგი — „წიგნნი საღმრთონი და საერონი ქართულისა ენისანი, რომელნიცა იპოებიან მათის უგანათლებულესობის მეფის ძის თეიმურაზის, სრულიად საქართველოს მეფის გიორგი მეათცამეტისა ძისა, წიგნთა საცავსა შინა — თვითოეულად აღრიცხვაი მათი“. სპეციალისტთა დასკვნით, ეს კატალოგი ქართული ბიბლიოთეკოლოგიისა და ბიბლიოკრაფიის შენაძენია. ამასთანავე, საყურადღებოა ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის შესასწავლად“ (ვ. კეკელიძე).

თ. ბაგრატიონმა კატალოგის შედგენა დაამთავრა 1835 წლის 21 ოქტომბერს, პეტერგოფში. როგორც ჩანს, განზრახული ჰქონდა მისი პარიზის სააზიო საზოგადოებისათვის გადაგზავნა, მაგრამ ვერ მოახერხა, რასაც გულისტკივილით აღწობებდა (12. III. 1837) მ. ბროსეს: „ჩემი წიგნების ზანდუკი ღილი ხაწი არის შხათა მაქს...

ვერაინ მიშოვნია, რომ გამოვატანო, ყოველდღე ვეძებ მგზავრსა... ეს ჩემი წიგნების ზანდუკი ამისთვის არის სამშურველო და სახმარი, მრავალთა ქართველთ ბრძენთ და მთხზველთ გვათ შეისწავებს აქედამ კაცი ყოვლის წიგნისა ვისგან არის გაკეთებული, რა დროს და რა საგანზედ ისტორიული ცნობა არის. მე დავსწერე დიდის შრომით კარგს ხელზე, სხოლოებით დიახ კარგა გამართული. დიდად ვცდილობ, ეგების გამოვგზავნო, რომ მოვისწრას და თარგმანი დაასწრა და ისე დააგდო მეაზიელის საზოგადოებაში. დიახ, სახმარი არის!"

მალე მ. ბროსე პეტერბურგში ჩავიდა (18. VI. 1837). თეიმურაზმა პარიზში გასაგზავნი კატალოგი მას გადასცა. მანაც აღარ დააყოვნა და 1838 წელს მისი ფრანგული თარგმანი გამოაქვეყნა. მომდევნო წლებში თეიმურაზმა შეადგინა კატალოგის მეორე რედაქცია, რომელიც გამოსცა ა. ცაგარელმა (1894 წ.). ერთი ხელნაწერის პირი დაბეჭდა ს. იორდანიშვილმა (1948 წ.). თანამედროვე მკითხველს შესაძლებლობა აქვს ორივე რედაქცია გაიცნოს გ. შარაძის პუბლიკაციით (1974 წ.).

თ. ბაგრატიონის კატალოგის ავტოგრაფში დასახელებულია 212 ხელნაწერი დ ანაბეჭდი წიგნი. მასალის სიუხვისა და მრავალფეროვნების გამო იგი დანაწევრებულია — წიგნები დაჯგუფებულია 21 განყოფილებად: (საღმრთისმეტყველო წიგნნი), საღმრთონი წერილნი საზოგადოთაგან ღირსთა და ღმერთშემოსილთა წმიდათა მამათა, სტიხნი საღმრთოთა წერილთანი, წიგნნი ურიათა მიმართ და მოკმედიანთა სიტყვისსაგებელი, წიგნნი საეკლესიოთა ისტორიათანი, ჩვენ ქართველთა საზოგადოდ ეკლესიურნი ისტორიანი, კვალად წიგნნი საღმრთოთა წერილთანი, წიგნნი ხელნაწერნი, ესე იგი მონისკრიპტნი, შვენიერის მწერლობით, ჩინებულთა ხელოვანთა ქართველთა მწერალთაგან, საფილოსოფონ და საღრამატიკონი წიგნნი, წიგნნი სამკურნალონი, მოთხრობანი საქართველოისა ისტორიათა და ცხოვრებისა. წიგნნი პოემანი, რომელ არიან სტიხნი ანუ შეერნი, წიგნი საგეომეტრიონი და გეოგრაფიული და სხვ." მეტი სიცხადისა და კონკრეტულობისათვის ზოგიერთი თავი დაყოფილია ქვეთავებად; მეთერთმეტე თავი „საფილოსოფონი და საღრამატიკონი წიგნნი ასეა დაყოფილი: საღრამატიკო, წიგნნი სარიტორონი და საფილოსოფოსონი. ძველნი საფილოსოფონი წიგნნი, კუალად წიგნნი საფილოსოფოსონი, წიგნნი ზნეთსწავლულებათანი (კატალოგის მეორე რედაქციაში ხელნაწერები და წიგნები დაჯგუფებულია 24 გან-

ყოფილებად, დასახელებულია 206 ერთეული, საკუთრივ ტექსტი რედაქციულად რამდენადმე განსხვავებულია).

კატალოგის აგებულება, მისი სტრუქტურა, ავტორისეული შენიშვნები და ანოტაციები, მასალის მრავალფეროვნება და ცნობათა სიუხვე მოწმობს თ. ბაგრატიონის მაღალ წიგნიერ კულტურას, საბიბლიოთეკო საქმის ღრმა ცოდნას.

თ. ბაგრატიონის წიგნთსაცავის კატალოგში უხვად გვხვდება ცნობები ქართველ მწერლებზე (ექვთიმე და გიორგი ათონელებზე, ეფრემ მცირესა და იოანე პეტრიწზე, მოსე ხონელსა და სარგის თმოგველზე, რუსთველსა და ჩახრუხაძეზე, თეიმურაზ პირველსა და არჩილზე. ანტონ პირველსა და იონა ხელაშვილზე და ა. შ.), სალვთისმეტყველო თხზულებებზე, ჰაგიოგრაფიულ კრებულებზე, პოემებსა და საგალობლებზე, თარგმნილ ძეგლებზე და ა. შ. ზოგჯერ ამა თუ იმ მწერლისა და მისი ნაწარმოების დასახელებისას თეიმურაზის ჩანაწერი ისე ვრცელია, რომ საინტერესო ნარკვევის, მინიატურული გამოკვლევის, ეტიუდის შთაბეჭდილებას ტოვებს. ასე რომ, არაა შემთხვევითი და გაუგებარი, ძველი ქართული ლიტერატურის სპეციალისტები ხშირად რომ იყენებენ მას.

თ. ბაგრატიონის წიგნთსაცავის ბედი ასე წარიმართა: თეიმურაზმა მეუღლეს დაუტოვა (2. II. 1846) ანდერძი: „ჩემი ქართული წიგნები სრულათ შენ დაგიდევ და თქვენ შემდგომად ჩვენს საყდარს, საცა გექმნებათ, გამორჩევით ერთი სახლი უნდა გაუკეთოთ და დაუწყოთ ყოველივე წიგნები საღმრთო, თუ საერო, რომ საქართველოს ხალხის სახმარათ იქ ეწყოს საუკუნოთ.“

თეიმურაზის გარდაცვალების შემდეგ ელენე ამილახვარმა ქმრის ნაშრომების გამოცემა განიზრახა. რადგან სათანადო თანხა არ გააჩნდა, მისი წიგნები რუსეთის ხელისუფლებას უძღვნა და სანაცვლოდ მეუღლის ნაშრომების პუბლიკაციაში დახმარება ითხოვა. საქმის წარმოება კარგა ხანს გაგრძელდა (14. II. 1847—26. XI. 1848); საბოლოოდ წიგნთსაცავის ძირითადი ნაწილი (129 ხელნაწერი და 41 ნაბეჭდი წიგნი) გადაეცა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის სააზიო მუზეუმს, ხოლო 11 დუბლიკატი — პეტერბურგის საჯარო ბიბლიოთეკას. 1923 წელს თ. ბაგრატიონის წიგნთსაცავიდან რამდენიმე ხელნაწერი საქართველოს დაუბრუნდა.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ნ. გუ რ გ ე ნ ი ძ ე. ძველი წიგნსაცემები საქართველოში, თბილისი, 1969.
2. ი. ლო ლ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული წიგნისა და მწერლობის საწყისებთან, თბილისი, 1978.
3. ა. ლო რ ი ა, ნ. გუ რ გ ე ნ ი ძ ე. საბიბლიოთეკო საქმე საქართველოში (1921 წლამდე), თბილისი, 1974.
4. ლ. მ ე ნ ა ბ დ ე. ძველი ქართული მწერლობის კერები. ტ. I, ნაკვ. I—II, თბილისი, 1962; ტ. II, თბილისი, 1980.
5. გ. მ ი ქ ა ძ ე, ქართული ხელნაწერების შესწავლა და აღწერა, თბილისი, 1957.
6. მ. ქ ა ე თ ა რ ი ა. დავით გარეჯის ლიტერატურული სკოლა, თბილისი, 1965.
7. გ. შ ა რ ა ძ ე, თეიმურაზ ბაგრატიონი — ბიბლიოგრაფი და კოლექციონერი (გამოკვლევა და ტექსტები), თბილისი, 1974.
8. ზ. კ უ მ ბ ზ რ ი ძ ე. ქართული ხელნაწერების კვლადაკვალ, თბილისი, 1983.
9. ი. ჭ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა, ანუ პალეოგრაფია, თბილისი, 1949.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
„ტრფილნი წიგნთაი“	8
ძველი ქართული წიგნთსაცავები	30

ЛЕВАН ВАСИЛЬЕВИЧ МЕНАБДЕ

Древнегрузинские книгохранилища

(На грузинском языке)

Издательство «Сабчота Сакартველო»

Тбилиси, Марджанишвили, 5

1989

რედაქტორი ე. ტრიპოლსკი

მხატვარი ა. თოდრია

მხატვრული რედაქტორი აკ. თევზაძე

ტექნიკური რედაქტორი ნ. ქავთარაძე

კორექტორი ნ. ებრაღიძე

გამომშვები დ. იამანიძე

ს. ბ. 01947

გადაეცა წარმოებას 25.04.89. ხელმოწერილია დასაბეჭდად
03.08.89. უე 01947. საბეჭდო ქაღალდი № 2. 60X84¹/₁₆.
გარნიტური ვენა. ბეჭდვა შალალი. პირობითი ნაბეჭდი თაბახი
6.05. პირ. სალ.-გატ. 6,52. სააღრ.-საგამომც. თაბახი 5,34.
ტირაჟი 5.000. შეკვ. № 448.

ფასი 80 კაპ.

გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“

თბილისი, მარჯანიშვილის 5.

საქართველოს სსრ გამომცემლობათა, პოლიგრაფიისა და

წიგნის ვაჭრობის საქმეთა სახელმწიფო კომიტეტის

თბილისის სტამბა № 11. უშ. ჩხეიძის ქ. № 19.

Тбилисская типография № 11, Государственного Ко-
митета по делам издательств, полиграфии и книжной
торговли Грузинской ССР, ул. Ушанги Чхендзе № 19.